37

ARCHEOLOGIE IN LIMBURG

1863 1988 LGOC

SEPTEMBER 1988

Themanummer Romeins in Limburg.:
Neer, Voerendaal, Munstergeleen,
Sittard, Swalmen.

Opgraven in Gennep.

Barnstenen beeldje van de god Amor Romeinse tijd-Heerlen, hoogte 11 cm. Tentoongesteld in de schatkamer van de tentoonstelling Nederland onderste boven te Leiden.

ARCHEOLOGISCHE VERENIGING LIMBURG

Verschijnt vier maal per jaar.

Prijs vijf gulden.

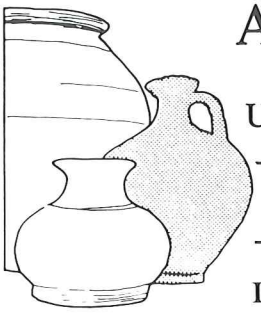

ARCHEOLOGIE IN LIMBURG

UITGAVE VAN DE ARCHEOLOGISCHE VERENIGING LIMBURG

Sittard september 1988 no. 37

INHOUD

1	Terzijde	F. Engelen	134
2	Romeinse woning te Neer en deel Romeinse weg	F. Engelen	135
3	Problemen met P.V.F.	J.E. Bogaers	136
4	De Romeinse villa te Voerendaal, opgraving 1987	W.J.H. Willems en L.I. Kooistra	137
5	Twan Linckens overleden	Bestuur	147
6	Romeinse bouwresten in Munstergeleen	J. Groen	148
7	Een Romeinse opstal nabij Sittard	J.S. Glaser	148
8	Een Romeinse munt uit Swalmen	W. Luys	149
9	Opgraven in Gennep	F. Engelen	149
10	Limburgensia	Redactie	150
11	Congres te Maaseik	Redactie	151
12	Publikaties	F. Engelen	151
13	Van her en der	F. Engelen	152

TERZIJDE

Met het verslag over de opgraving op het terrein van de Romeinse villa te Voerendaal, levert het duo Willems-Kooistra de hoofdmoot van de inhoud van deze aflevering. Naast gegevens over de resultaten in 1987 leidt dit tot een eerste algemene beschouwing over het villacomplex.
Aangevuld met andere vondsten uit de Romeinse tijd in Limburg ontstaat een themanummer over deze belangrijke periode, dat aansluit bij de tentoonstelling "Romeinsleven in Heerlen", die in het Goltziusmuseum te Venlo is te bezichtigen vanaf 4 september a.s.
Verder richten we de aandacht op de opgraving te Gennep die een stuk vroege geschiedenis van deze plaats aan het daglicht kan brengen. Dat we bij de samenstelling van deze aflevering weer eens hebben kunnen putten uit "Rondom het Leudal" maakt duidelijk dat in streekpublikaties dikwijls interessante archeologische bijdragen aan de orde komen die een ruimere bekendheid waard zijn. We houden ons aanbevolen. Het volgend nummer veschijnt eind november. Leden die vergeten zijn hun contributie te betalen lopen die aflevering mis. Kijk s.v.p. even na of U aan uw verplichtingen voldaan hebt.

Gegroet, Frans Engelen.

ARCHEOLOGISCHE VERENIGING LIMBURG

Sectie van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.

voorzitter, tevens redacteur	: Ing. F.H.G. Engelen, Agricolastraat 158, 6131 JX Sittard, tel. 04490-13376.
bestuursecretariaat	: Mevr. E.W.H. Verheggen-Crousen, Rijksweg Z. 42, 6131 AP Sittard, tel. 04490-12380
ledenadm. - bibliotheek	: Mevr. H. Hermans-Kallen, Engelenkampstraat 74, 6131 JJ Sittard. tel. 04490-12830.
penningmeester	: G.J. Smeets, Brountslaan 12, 6132 BJ Sittard, tel. 04490-14848. giro 3480900 penningmeester A.V.L.
leden	: P. Hermans, Loverstraat 7, 6031 VJ Nederweert, tel. 04951-32735. Regio Midden.
	: F.C. Kraayenhagen, Caumerbeeklaan 49, 6416 EZ Heerlen, tel. 045-719295. Regio Zuid.
	: W. Luys, Wildenkamp 36, 5953 GB Reuver, tel. 04704-3098.
	: A. Lupak, Heuvel 97, 6042 JS Roermond, tel. 04750-21369.

Bibliotheek AVL in Streekmuseum den Tempel-Sittard.

Lidmaatschap fl. 31,50 per jaar. Leden L.G.O.G. fl. 21,-- per jaar.
Gironummer 34 80 900 t.n.v. Arch. Ver. Limburg - Sittard.

ROMEINSE WONING TE NEER EN DEEL ROMEINSE WEG.

Tijdens het ploegen op zijn land aan de Arixweg te Neer vond de eigenaar, dhr. Math. Geraets, een harde weerstand die daar niet verwacht werd. Van zijn bevinding stelde hij de Studiegroep Leudal in kennis, die na een eerste onderzoek tot de conclusie kwam dat een Romeinse bewoning was aangesneden.
In overleg met de provinciale archeoloog werd op 31 oktober 1987 een proefsleuf gegraven met als resultaat een natuurstenen fundering over een lengte van 7,4 m..
Een week later werd een onderzoek ingesteld naar de harde onderlaag die bij het ploegen was geconstateerd. Hier werden ook fundamenten verwacht. Tot verbazing van de opgravers bleek zich hier de vrijwel complete dakpartij in de bodem te bevinden. De Romeinse woning was dus niet als steengroeve voor latere bouw gebruikt.
Na het aanleggen van een vertikaal profiel werd de verwoestingslaag duidelijk zichtbaar. Verdere opgravingen werden sindsdien niet verricht.
Wel werden door de R.O.B. weerstandsmetingen uitgevoerd. Deze toonden aan dat de lengte van de fundamenten zeker twintig meter bedraagt.
Ondanks de opgewekte nieuwsgierigheid naar wat de bodem verborgen houdt, komt er voorlopig geen opgraving. De site wordt niet bedreigd door diepploegen, afgraving of ontgronding. Wat niet in gevaar is blijft zitten, is het devies van de R.O.B..
Gevonden werden fragmenten aardewerk, o.a. terra sigillata, een stukje van een zgn. glazen ribschaaltje en een groot aantal dakpannen, waarvan er een de indruk van een Romeinse schoenzool droeg. De meest opmerkelijke vondst was een dakpan met een bijzonder stempel. Zie hiervoor de beschrijving van Prof. J.E. Bogaers op pagina 136.

Bij de aanleg van een gasleiding bij Neer is een Romeinse wegfundering aangesneden. Aangezien de leidingsleuf onder een hoek de weg doorsneed kon de fundering over een lengte van meer dan 10 m. worden onderzocht. De wegfundering bestaat uit een grind pakket van 6 cm. dikte en heeft een breedte van 6 m..
Volgens ons lid dhr. J. Smeets sluit dit weggedeelte aan bij een eerder gevonden stuk aan de Molenweg en het weggedeelte dat bij Buggenum is gevonden. Datering vermoedelijk 2e eeuw. De dikte van de wegfundering wijst er niet op dat we hier te doen hebben met de grote Romeinse verbinding Maastricht - Nijmegen op de westelijke Maasoever, die meer westelijk, buiten het overstromingsgebied van de Maas moet hebben gelegen.

Bovenstaande gegevens zijn ontleend aan een gesprek met ons lid dhr. J. Smeets te Neer. Bij de beschrijving van de Romeinse woning is ook gebruik gemaakt van zijn publikatie in "Rondom het Leudal", nr. 49.

F. Engelen.

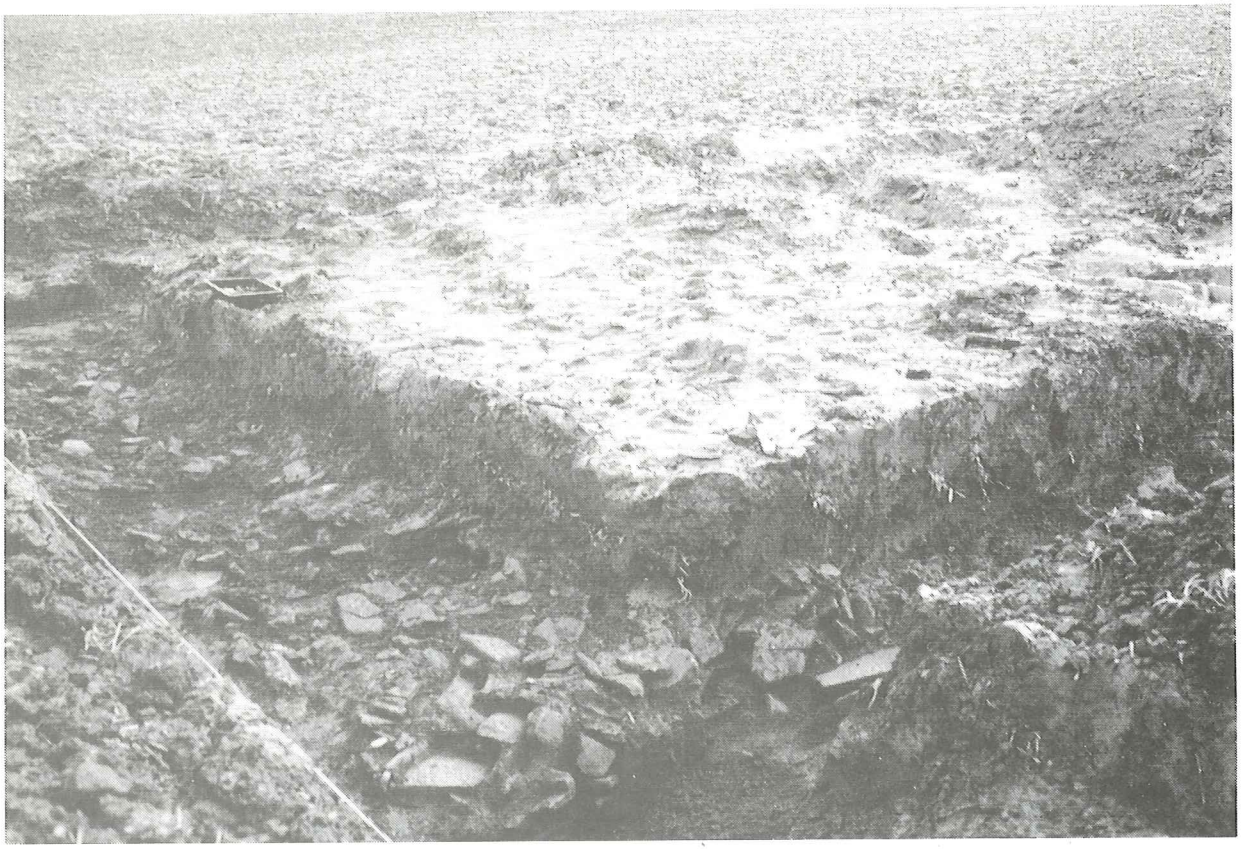

Gedeelte van de dakpartij van de Romeinse woning aan de Arixweg te Neer.
Foto M. Geraets Neer

PROBLEMEN MET PVF

Tijdens het vorenvermelde onderzoek aan de Arixweg te Neer is in november 1987 een groot gedeelte gevonden van een platte Romeinse dakpan of tegula die voorzien is van een niet alledaags voor ons land uniek fabrieksmerk. Dit stempel (afb.) bestaat uit drie holle letters, die elk ca. 2,3 cm hoog zijn. Ze vormen te zamen zeer waarschijnlijk de afkorting van een uit drie delen bestaande Romeinse naam, en wel een voornaam (praenomen), een familienaam (nomen gentile of gentilicium) en een bijnaam (cognomen), bijvoorbeeld P(ublius) V(alerius) F(elix). Minder aannemelijk is dat alleen de letters PV betrekking hebben op de naam van een pannenbakker en dat de F de afkorting zou zijn van F(ecit), d.i. "heeft gemaakt".

Tegula met stempel
Arixweg Neer
Schaal 1:1
Foto B. Elfrink, Neer

Stempels van PVF zijn reeds sinds 1851 bekend uit België en sinds 1857 uit Frankrijk. Ze zijn achtereenvolgens aan het licht gekomen in Vedrin-Berlacomines (prov. Namen) tussen de overblijfselen van een Romeinse villa in het land van de Tungri, en in Bavay (dép. Nord), de Romeinse stad Bagacum, hoofdplaats van het land der Nerviërs(1).
Voor zover dit valt na te gaan, zijn al deze merken (één uit Vedrin-Berglacomines en elf uit Bavay) identiek met het thans in Neer ontdekte exemplaar(2). Bij gebrek aan nadere gegevens zijn ze niet te dateren, maar ten aanzien daarvan mag men wel vooral denken aan de 2de eeuw na Chr.. Waar de dakpannen van PVF zijn vervaardigd, is niet bekend; op grond van het betrekkelijk grote aantal dat in Bavay is gevonden, zou vermoed kunnen worden dat ze gefabriceerd zijn in die stad of in de omgeving daarvan.
Het meest opvallende aspect van deze dakpannen is ongetwijfeld het beeld van de verspreiding dat de drie vindplaatsen bieden. Dit vormt naar het schijnt een fraaie illustratie bij de tentoonstelling "De Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen, verkeersader voor industrie en handel", die t/m 10 april 1988 te zien was in het Thermenmuseum te Heerlen . Een van de belangrijkste plaatsen aan die grote, van de Kanaalkust naar de Rijn lopende weg was Bagacum-Bavay, tevens knooppunt van tal van verbindingen met het zuiden en noorden.
Vedrin ligt ongeveer 4,5 km ten noorden van Namen, aan een weg die in de Romeinse tijd in noordelijke richting moet hebben gelopen, van Namen via Taviers naar Tienen(3).
Taviers, ca. 15 km ten noorden van Vedrin, is tevens gelegen aan de weg van Boulogne naar Keulen.
Neer ligt aan een aftakking daarvan, die - ten westen van de Maas - van Maastricht naar Nijmegen heeft gelopen(4). De afstand Bavay - Taviers - Vedrin bedraagt ruim 100 + 15 km; die van Bavay naar Neer is minstens 210 km. Het verspreidingsgebied van de dakpanstempels van PVF is voor een particuliere pannenbakker relatief groot(5). Daar staat tegenover dat tot nu toe op slechts heel weinig plaatsen een zeer gering aantal van deze stempels aan het licht is gekomen, zodat men de indruk zou kunnen krijgen dat het om fabrikaten gaat van een kleine pannenbakker van voornamelijk lokaal balang.
Deze schijnbare contradictie is het grootste probleem waarvoor PVF ons thans heeft geplaatst.

J.E. Bogaers
Nijmegen, 30-12-1987

Noten

1. C(orpus) I(nscriptionum) L(atinarum) XIII/6 12938 v.; Y. Graff, Index des sigles (marques) de tuiliers gallo-romains trouvés en Belgique, 2de druk, Romana Contact 8, 1968, III-IV, 7 nr. 60, en 14, nr. 61; R. De Maeyer, De overblijfselen der Romeinse villa's in België. De archeologische inventaris. Tweede deel, Acta Archeologica Lovaniensia 18, 1979, 34-143, speciaal 51; Les matériaux en terre cuite du Musée de Bavay, in: Fouilles et études. Archéologie et pédagogie 1, 1979, 25-49, vooral 33, 41 (pl. VI, fig. 14,8) en 47 v.; Alexandra De Poorter, Stempels op bouwmaterialen (in gebakken aarde) in België en te Bavay in de Gallo-Romeinse tijd, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Leuven, 1986, 302-304.
2. Vgl. de tekeningen in: Les matériaux en terre cuite du Musée de Bavay (n.1), 41, pl. VI, fig. 148 en De Poorter (n.1), 303, pl. LII.
3. J. Mertens, Les routes romaines de la Belgique, Archaeologia Belgica 33, Bruxelles 1957, 25, nr. 22 en kaart.
4. Vgl. P. Stuart-M.E.Th. de Grooth (red.), Langs de weg, Heerlen/Maastricht 1987, 6 v., afdb. 1.
5. Vgl. de verspreidingskaarten in: De Poorter 1986 (n.1).

Artikel overgenomen uit "Rondom Leudal" nr. 49, maart '88

DE ROMEINSE VILLA TE VOERENDAAL OPGRAVING 1987

In december 1987 is de opgraving van de Romeinse villa aan de Steinweg te Voerendaal beëindigd. Het onderzoek werd uitgevoerd door de ROB en heeft precies 3 jaar in beslag genomen. In de voorgaande jaren is reeds tweemaal in dit tijdschrift verslag gedaan van de doelstellingen, achtergrond en de vorderingen van het graafwerk (Willems 1986, Kooistra 1986 en Willems/Kooistra 1987). Bovendien is eind 1987 een globale samenvatting gepubliceerd in het kader van een tentoonstelling over Romeinse villae in het Bonnefantenmuseum te Maastricht (Willems 1987). Dit - laatste - interimverslag zal daarom in hoofdzaak beperkt blijven tot de resultaten in 1987 van zowel het archeologische als het botanische onderzoek.
Het totale opgegraven areaal is weergegeven in afb. 1, inclusief dat van eerdere opgravingen ter plaatse (zie Braat 1953). In de afgelopen drie jaar zijn niet minder dan 6 ha, om precies te zijn 60.002 m^2, compleet opgegraven. Daarmee is een gebied van zo'n 9 ha voldoende onderzocht. Het hoofdgebouw bleef grotendeels buiten beschouwing omdat het ook in de toekomst een beschermd archeologisch monument zal zijn. De overige niet onderzochte stukken bevatten ofwel nauwelijks grondsporen ofwel zeer diep onder het maaiveld gelegen en goed geconserveerde overblijfselen, die vooralsnog geen gevaar lopen.
Deze laatste liggen vooral op het laagst gelegen deel van het perceel, aan de Steinweg. In 1987 is overigens duidelijk geworden dat zich onder de Steinweg nog intacte funderingen en andere sporen bevinden. Ook het perceel ten zuiden van de weg, tot aan de Hoensbeek, bevat op grote diepte nog talrijke overblijfselen uit de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen. Helaas kon in dit terrein niet gegraven worden, maar boringen hebben uitgewezen dat het maaiveld uit de Romeinse Tijd ca. 2 m onder het huidige oppervlak ligt.
Het centrale deel van het opgegraven gebied is weergegeven op afb. 2. De aangegeven gebouwen behoren bijna allemaal tot de grote villa uit de 2e en 3e eeuw. Omdat de analyse van de grondsporen van de - merendeels houten - gebouwen uit eerdere én latere fasen van de bewoning nog moet beginnen, zijn deze hier weggelaten. Wél zijn een aantal andere sporen uit deze fasen, met name greppels, aangegeven. De opgegraven funderingen zijn aangevuld met de gegevens uit de eerdere opgravingen, niet alleen die van het RMO (1929 en 1947-1950) maar ook die van Habets (1892-1893). Inmiddels is namelijk gebleken dat bij het onderzoek van Braat aanzienlijke meetfouten zijn gemaakt, waardoor de door hem gepubliceerde plattegrond onnauwkeurig en onvolledig is.
In 1987 is geconstateerd dat diverse door Habets ingemeten muren wel degelijk aanwezig zijn, hoewel ze op de plattegrond van Braat ontbreken. Deels is dit verklaarbaar door de genoemde meetfouten, ten dele ook doordat bij het onderzoek van Braat, 50 jaar na dat van Habets, bepaalde ondiep gelegen structuren al waren verdwenen. In ieder geval heeft de huidige opgraving het vertrouwen in de resultaten van Habets zeer versterkt. In twee gevallen blijkt Habets zelfs 'gewone' grondsporen, dus geen funderingen, te hebben herkend: voor die tijd een opvallende prestatie.
Tegenwoordig is dat niet bijzonders, maar het onderzoek van dergelijke grondsporen heeft ook in 1987 weer tal van verrassende ontdekkingen gebracht. Deze hebben vooral betrekking op de bewoningsfasen vóór en ná het bestaan van de grote villa. In het onderstaande worden de verschillende perioden in chronologische volgorde behandeld.

Inheemse bewoning

In het vorige verslag (Willems/Kooistra 1987, p.31) is al vermeld dat één van de perceleringsgreppels (*fossae limitales*) rondom de villa (afb. 2, a) in feite ouder is en behoort tot een voorafgaande inheemse nederzetting. De greppel omsluit een terrein van 264 bij minimaal (tot aan de Steinweg) 172 m. De vondsten bestaan hoofdzakelijk uit handgevormd, inheems aardewerk

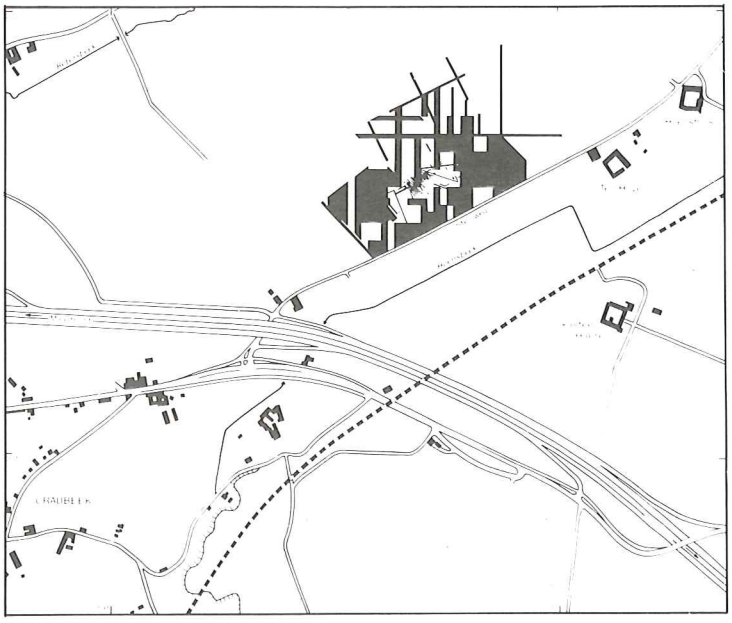

Afb. 1: Situering van de opgraving aan de Steinweg te Voerendaal. Het totale opgegraven areaal in 1985-1987 en dat van de eerdere opgravingen is aangegeven in zwart.

en vuursteen, af en toe ook een stukje Romeins baksteenpuin. De datering van deze aanleg blijft tamelijk onzeker: ca. 50 voor tot ca. 50 na Chr.
In 1987 zijn echter een aantal nieuwe gegevens verkregen. Binnen de greppel zijn sporen van diverse houten gebouwtjes gevonden, allemaal zeer eenvoudig van structuur. Grote huizen ontbreken, al kan een gedegen analyse van de duizenden opgetekende paalsporen in de toekomst toch heel goed alsnog het bestaan van dergelijke boerderijen aantonen. Van groot belang was vooral de ontdekking van een tweede rechthoekig afgegrensd terrein binnen de al bekende greppel, dat ook verband houdt met de inheemse bewoning en wellicht zelfs de vroegste vestiging op het terrein omgeeft.
De begrenzing wordt in dit geval niet gevormd door een greppel maar door een echte, oorspronkelijk 2,5 m diepe en 3,5 m brede gracht met V-vormige doorsnede (afb. 2, h en afb. 3). De vorm doet sterk denken aan Romeinse militaire spitsgrachten, maar dat is slechts een formele gelijkenis. De vondsten bestaan uitsluitend uit vuursteen en inheemse ceramiek, die ook op het binnenterrein van ca. 90 m bij minimaal 74 m in groten getale voorkomt. Hetzelfde geldt voor een greppel (afb. 2, 1) die bij deze nederzetting hoort. Ongetwijfeld gaat het dus om een inheemse, versterkte nederzetting. Vergelijkbare nederzettingen zijn in het aangrenzende Duitse en Belgische gebied gevonden, bijvoorbeeld te Niederzier (Joachim 1982) en bij de grote villa van Latinne, provincie Luik (Plumier 1987). Ze dateren uit de Late IJzertijd. Evenals in Voerendaal ontbreken meestal sporen van een wal aan de binnenzijde van de gracht, hoewel die er wel geweest kan zijn.
Het is waarschijnlijk dat deze versterkte nederzetting de eerste bewoning ter plaatse representeert. Het veel grotere terrein binnen greppel a kan daar bij horen, maar het kan ook een latere fase zijn. In ieder geval is de greppel langer open gebleven want de vulling bevatte, in tegenstelling tot die van de gracht, ook wat Romeinse baksteen. Juist buiten de gracht is in een afvalkuil met inheems aardewerk één randscherf van onmiskenbaar vroeg-Romeins aardewerk aangetrof-

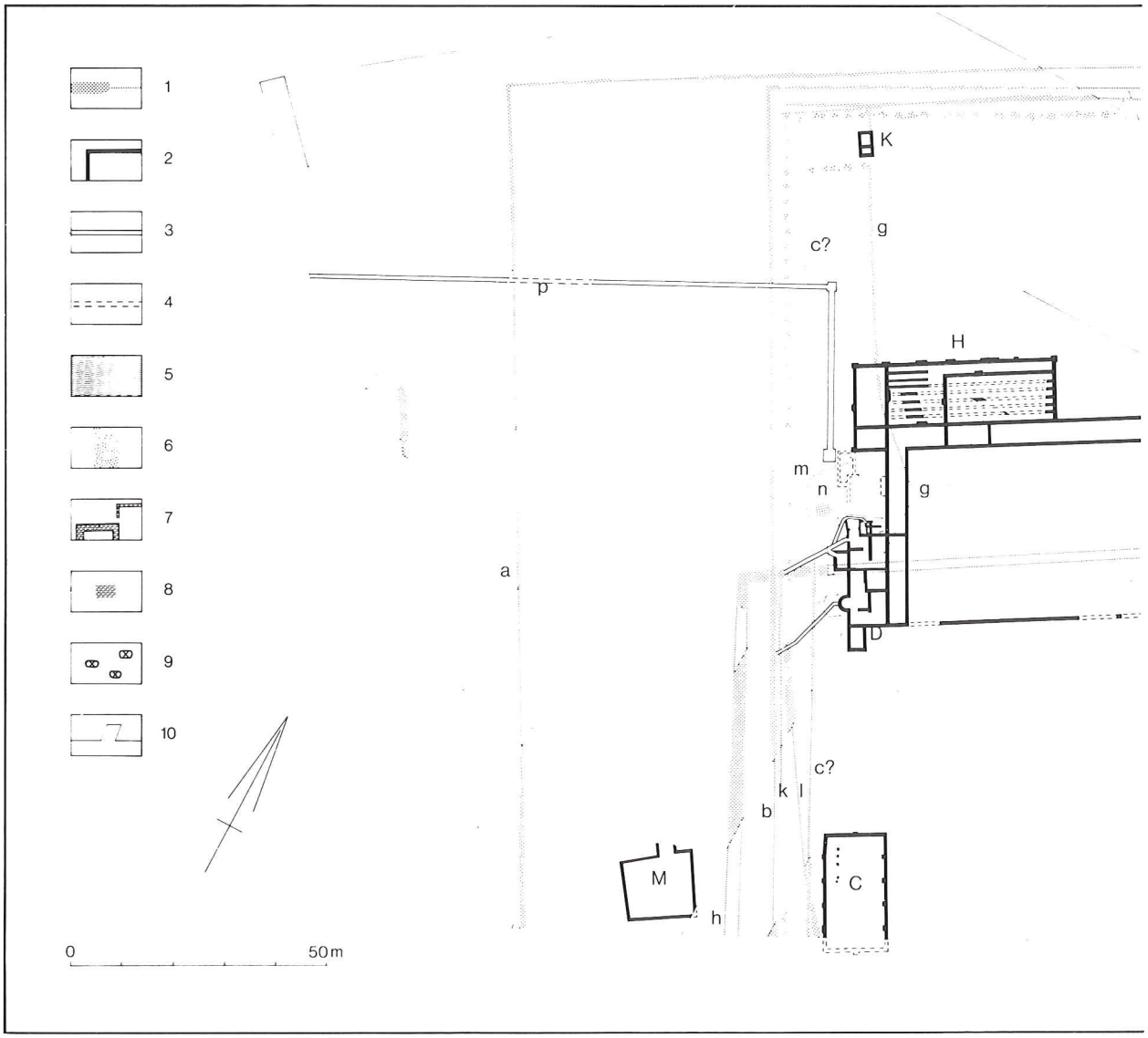

Afb. 2: Voerendaal - Ten Hove. Overzicht van de opgravingen 1985-1987. Op het overzicht zijn aangegeven de funderingen van de grote villa en enkele andere grondsporen, deels uit voorafgaande en latere bewoningsfasen. De plattegrond is aangevuld met gegevens uit eerdere opgravingen (Braat 1953). Legenda: 1. greppels en kuilen; 2. opgegraven fundamenten en muren van de

fen, een kookpot van het type 'Oberaden 60'. Dit is het enige fragment aardewerk dat uit de tijd van keizer Augustus dateert. Twee fragmenten van glazen La Tène armbanden en twee bronzen mantelspelden (kapfibulae) die elders op het terrein te voorschijn kwamen, zullen ook wel uit deze periode stammen.

De eerste villa

In het vorige interimverslag is geschreven dat waarschijnlijk zo rond 50 na Chr. in de inheemse nederzetting de eerste, kleine, stenen villa werd gebouwd. Er is geen reden om die interpretatie nu te wijzigen, maar de verdere opgravingen hebben er ook geen nieuwe argumenten voor geleverd. Aardewerk en andere vondsten uit het midden van de 1e eeuw zijn uiterst schaars gebleven. De vondsten uit de houten bijgebouwen bij deze eerste villa dateren hoofdzakelijk uit het laatste kwart van de 1e eeuw. Slechts enkele zijn vroeger te dateren. De eerste villa zelf moest helaas buiten het onderzoek blijven.

Dat is des te erger omdat de door Braat gepubliceerde plattegrond, maar ook de toenmalige opgravingstekeningen, niet betrouwbaar zijn gebleken. Bij het samenstellen van de overzichtsplattegrond is Braat, zoals nu is gebleken, uitgegaan van enkele onjuiste interpretaties van de eerdere opgravingen uit 1892 en 1929. Bovendien zijn tijdens zijn eigen opgraving meerdere ernstige meetfouten gemaakt, die de zaak nog extra compliceren. Voor wat de grote villa betreft, zijn de afgelopen 3 jaar zoveel aanknopingspunten blootgelegd dat de gegevens van alle eerdere opgravingen daarmee opnieuw geïnterpreteerd kunnen worden. Dat geldt echter niet voor de plattegrond van de eerste villa. De door Braat samengestelde plattegrond van het rechthoekige gebouw van ca. 27 x 19,5 m is daardoor onzeker geworden, al lijkt de omvang wel ongeveer te kloppen (afb. 5).

De verschillende houten bijgebouwen en schuren uit deze fase van de bewoning zijn, evenals het stenen hoofdgebouw, niet aangegeven op afb. 2. De analyse van de plattegronden is nog niet voltooid. Wel is duidelijk dat half onder het latere stenen gebouw C op afb. 2

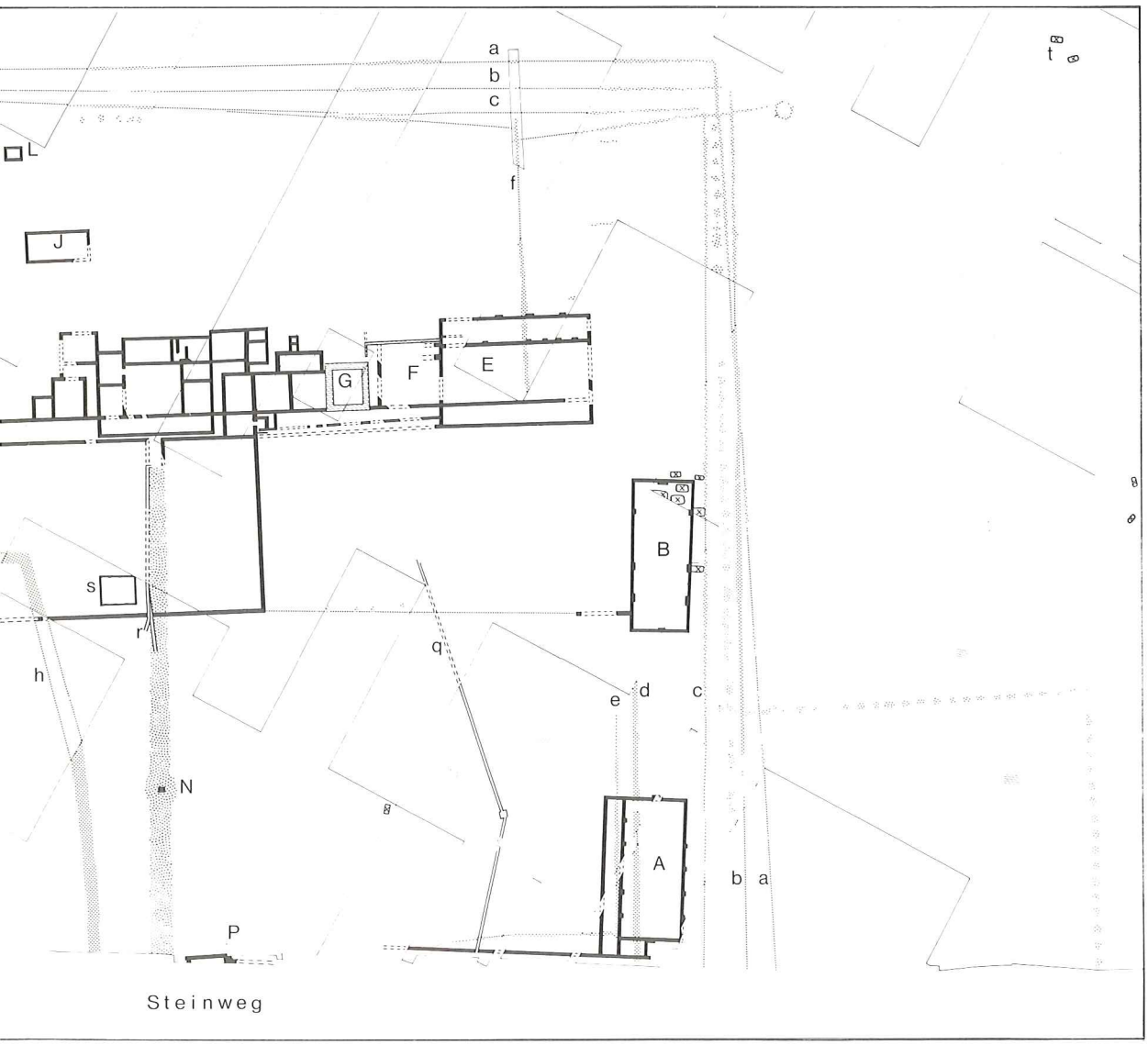

grote villa; 3. stenen aan- en afvoergaten voor water; 4. gereconstrueerde fundamenten of stenen aan- en afvoergoten; 5. vijver; 6. gereconstrueerde weg; 7. laat-Romeinse funderingen; 8. hutkommen, laat-4e tot 7e eeuw; 9. graven, 4e tot 7e eeuw; 10. begrenzing van het in 1985-1987 opgegraven areaal. De letters verwijzen naar de tekst.

Afb. 3: Doorsnede door een diepe V-vormige gracht (afb. 2, h) uit de Late IJzertijd. Evenals alle sporen uit deze fase heeft de gracht een vulling van zeer schone grond. De spitse punt is zichtbaar door laagjes van wit, ingespoeld zand onderin.

een houten voorganger ligt uit het laatste kwart van de 1e eeuw. In tegenstelling tot gebouw C, dat waarschijnlijk een werkplaats met smidse is geweest (Willems/ Kooistra 1987, p.35) moet de houten voorganger als stal hebben gediend. Het hoge fosfaatgehalte van de bodem is daarvoor een aanwijzing.
Op afb. 2 zijn een aantal greppels aangegeven die ook tot deze fase moeten behoren (d, e, f, g, en enkele losse stukjes). Waarschijnlijk zijn dit deels perceleringsgreppels binnen de toen nog herkenbare greppel a en horen ze deels al bij de latere greppel c. Sommige kunnen ook greppels voor waterafvoer zijn. Doordat van het centrale gebouwencomplex maar weinig is opgegraven, ontbreekt veel informatie over het precieze verloop van diverse greppels.
De villa uit de tweede helft van de 1e eeuw heeft echter niet uitsluitend agrarische activiteit gekend. Met name onder de funderingen van de grote villa, ten noorden van het kleine hoofdgebouw uit de 1e eeuw, zijn diverse sporen van industriële bezigheden vastgesteld. Onder

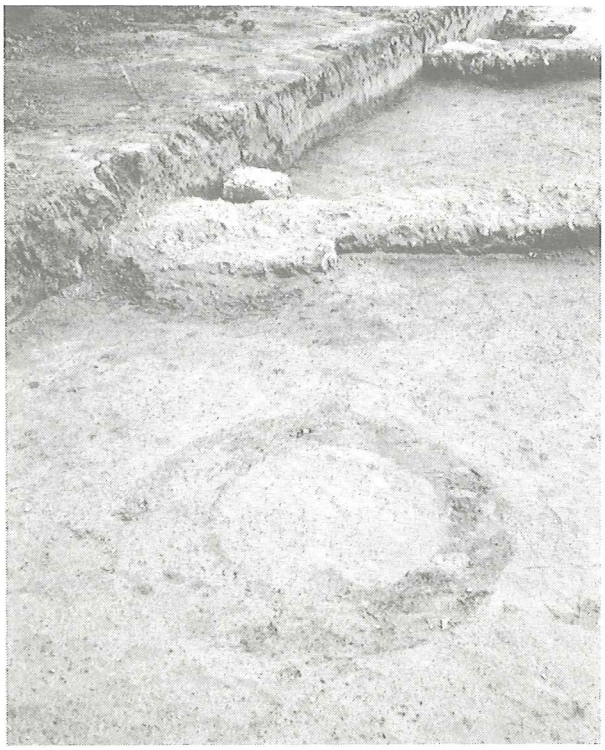

Afb. 4: Opgravingsvlak met twee ronde, met houtskool en ijzerslakken gevulde greppels waarvan de onderzijde nog juist bewaard was. De bovenste wordt versneden door de zuidmuur van het horreum (afb. 2, H), de ruimte daarachter is een stukje van de porticus.

de funderingen van de graanschuur (afb. 2, H) zijn een drietal cirkelvormige grondsporen aangetroffen met een breedte van 0,30 m en een maximale diameter van 1,35 m (afb. 4). Verder zuidelijk op het terrein was dóór de gracht rond de eerste inheemse woonplaats (afb. 2, h), een vierde identieke cirkel ingegraven.
De vulling bestaat uit hootskool, deels vermengd met talrijke ijzerslakken. Hoewel nog niet duidelijk is hoe

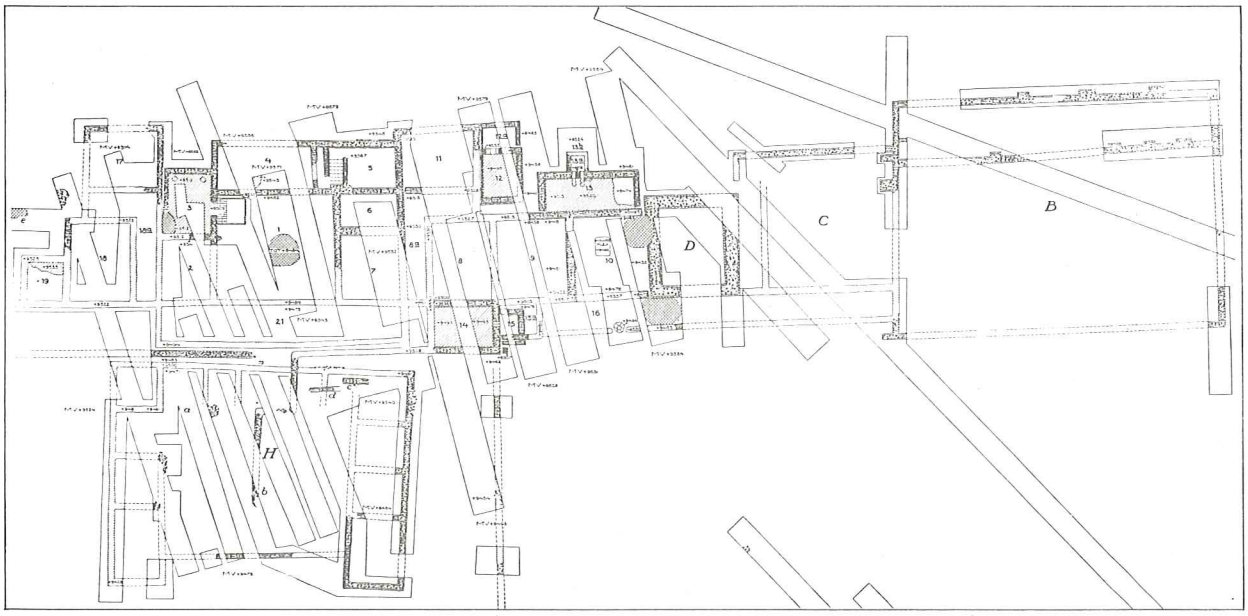

Afb. 5: Gedeelte van de door Braat (1953) gepubliceerde plattegrond van de villa, met ten zuiden daarvan de voorafgaande kleine villa uit de late 1e eeuw.

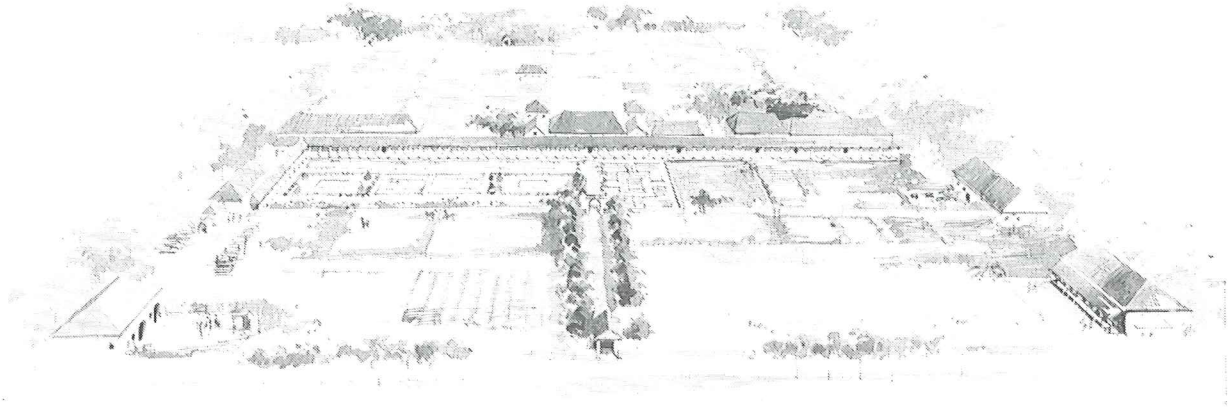

Afb. 6: Reconstructie van de grote villa, gebaseerd op de plattegrond van afb. 2. Alleen de vermoedelijke Jupiterzuil in het midden van de centrale weg ontbreekt (tekening C. van den Braber).

deze fenomenen geïnterpreteerd moeten worden, duiden ze in ieder geval op industrie en wellicht op ijzerwinning. Interessant is dat in 1987 ook in Xanten precies dezelfde structuren zijn gevonden tijdens opgravingen van het forum van de stad, de Colonia Ulpia Traiana. Ook daar is de datering 1e eeuws en de interpretatie 'industriële activiteit'.
Behalve deze ronde sporen zijn al in 1985 onder gebouw E enkele smalle, langgerekte grondsporen gevonden waarin in ieder geval vuur gebrand moet hebben. Duidelijker is echter een pottenbakkersoven direct ten oosten van het hoofdgebouw van de grote villa, onder de latere toren (afb. 2, G). Deze was al door Habets blootgelegd, die er een kalkoven in zag. Tijdens de opgraving van Braat is het - klaarblijkelijk zonder nader onderzoek - 'een diep gat' geworden, dat nog een gedeelte van het zware fundament van de toren vernield had en dus zeker van na de afbraak van de villa zou dateren (Braat 1951, p. 56 en noot 11; zie afb. 5).
In 1987 is gebleken dat het in werkelijkheid om de stookruimte van een staande oven gaat, waarvan de vuurgang en bijbehorende werkkuil nog intact ónder de toren aanwezig zijn. Om deze reden heeft ook nu geen volledig onderzoek plaatsgevonden. Wel is geconstateerd dat de fundering van de toren boven de stookruimte is weggebroken, maar dat de oorzaak daarvan niét is dat de oven later is aangelegd. Klaarblijkelijk is dit gebeurd tijdens de opgraving van Habets en is Braat door de schijnbare stratigrafie misleid. Voor zover aan het materiaal uit de onvolledig onderzochte oven conclusies te verbinden zijn, wijzen deze inderdaad op een datering in de 1e eeuw.
Dat geldt ook voor de door Braat onderzochte 'haardplek' in vertrek nr. 10 (afb. 5). Deze is opnieuw onderzocht waarbij is vastgesteld dat de 'haard' in werkelijkheid de bovenvulling van een 1,30 m diepe, rechthoekige kuil is, oorspronkelijk voorzien van een bekisting. Dergelijke kuilen komen ook elders veelvuldig voor in associatie met pottenbakkersovens en andere industriële activiteiten. In het kampdorp rond de legioensvesting in Nijmegen, bijvoorbeeld, zijn al vele tientallen van dit soort reservoirs aangetroffen.
De conclusie uit dit alles moet zijn dat rondom de eerste villa veel industriële activiteit is geweest. Hoewel de funderingen van de grote villa in de afgelopen drie jaar slechts zeer beperkt en onvolledig zijn opgegraven, zijn overal waar dat wel gebeurde duidelijke sporen van industrie uit de voorafgaande periode gevonden. Nog onvermeld bleef een grote rechthoekige kuil met vlakke bodem van 3,60 x 3,25 m ten zuiden van de eerste villa, waarvan de functie ook in dezelfde sfeer kan hebben gelegen. Belangrijker is in dit geval de vulling van de kuil, die bestaat uit afbraakmateriaal van de eerste villa! Naast het bouwpuin geven de talrijke andere vondsten een goede datering voor de afbraak en daarmee tevens voor de bouw van de grote villa. Ze bewijzen in ieder geval dat de datering van Braat correct is en dat de overgang zeer vroeg in de 2e eeuw moet worden geplaatst, of zelfs rond 100 na Chr.

De grote villa

De plattegrond van de grote villa en bijbehorende structuur is weergegeven op afb. 2. Een reconstructie van het villacomplex in zijn grootste omvang geeft afb. 6. De opgraving heeft duidelijk gemaakt dat men al bij de bouw in het begin van de 2e eeuw ongeveer deze omvang voor ogen gehad moet hebben. De door Braat (1953, afb. 11) weergegeven indeling in bouwfasen is dus niet juist. Anderzijds is de oorspronkelijke villa in de loop van de 2e en 3e eeuw wel degelijk veranderd en hebben sommige gebouwen en vertrekken een andere functie gekregen. Maar dat wil niet zeggen dat de villa geleidelijk tot de uiteindelijke omvang is gegroeid.
In het vorige verslag (Willems/Kooistra 1987, p. 32-34) is al vermeld dat de grote villa in eerste instantie was omgeven door de greppel c. Naderhand is deze vervangen door greppel b, met aan de binnenzijde een hek of haag. Tegelijkertijd veranderde de functie van gebouw A dat eerst vermoedelijk als stal heeft gediend en waarin later de graanoogst werd verwerkt. Verdere veranderingen die op afb. 2 duidelijk herkenbaar zijn, bestaan onder meer uit verbouwingen van de zuilengang (*porticus*), de grote graanschuur (H) en de later toegevoegde toren (G). Bovendien heeft Braat tijdens zijn onderzoek kleinere interne veranderingen vastgesteld, bijvoorbeeld in het badgebouw (D).
Het lijkt erop dat de belangrijkste veranderingen in de 2e eeuw aan de westzijde van de villa hebben plaatsgevonden, zoals ook al door het verloop van de erfgreppels duidelijk wordt. Helemáál duidelijk is de situatie overigens niet. Greppel c is hier erg ondiep geweest en moeilijk te vervolgen. Misschien is er een

verband geweest tussen greppels c? en m, maar ook een verband tussen m en g is voorstelbaar. Helaas is de onderlinge relatie niet meer vast te stellen door het eerdere graafwerk van Habets en Braat op deze plek. Greppel g stamt waarschijnlijk uit de voorafgaande bewoningsfase, maar de versnijding door gebouw H vormt daarvoor geen sluitend bewijs.
Uit de plattegrond blijkt dat op de plaats van deze grote graanschuur (*horreum*) eerst een kleiner gebouw gelegen heeft. De funderingen daarvan waren al door Habets opgetekend maar zijn door Braat om onnaspeurbare redenen gemist, waardoor zijn weergave van de plattegrond, met niet evenwijdig lopende steunmuren onder de vloer, een onjuiste reconstructie wordt. De opgraving heeft geleerd dat het eerdere gebouw niet geheel is afgebroken. Wellicht zijn de zuid- en oostmuur zelfs behouden gebleven maar in ieder geval zijn de funderingen opnieuw benut, waarbij de west- en noordmuur niet helemaal zijn afgebroken en een functie kregen ter ondersteuning van de vloer van het nieuwe *horreum*.
Van de meeste steunmuren was overigens niet veel meer bewaard. Alleen de twee niet-doorlopende muren in de noordwesthoek van het gebouw waren nog in goede toestand. Ze zijn ongetwijfeld toegevoegd om ook daar de enorme druk van het opgeslagen graan op te vangen. De opslagcapaciteit heeft vermoedelijk tussen de 300 en 400 m^3 gelegen en dat betekent dat de vloer minimaal 250.000 kg moet kunnen dragen. Door een gelukkig toeval zijn we overigens goed ingelicht over de produkten die in het *horreum* werden opgeslagen. Het gebouw is namelijk in brand geraakt, waardoor ondanks de vele verstoringen van eerdere opgravingen nog delen van de verkoolde inhoud geborgen konden worden!
Om te kunnen onderzoeken welk graan in dit kolossale gebouw was opgeslagen toen het afbrandde, zijn grondmonsters genomen. Van één van die monsters is alvast één liter grond uitgezeefd (op een zeef met een maaswijdte van 0,5 mm) en onderzocht. Het overgrote deel van de plantenresten bestond inderdaad uit graan. Daarnaast zaten er zaden van onkruiden in het monster, waarvan de meeste wel tussen het graan op de akker zullen hebben gestaan. Het graan bestond voornamelijk uit prachtige korrels verkoolde spelttarwe (*Triticum spelta*). Een aantal korrels kon niet goed op soort gebracht worden en is daarom "waarschijnlijk spelttarwe" of alleen "tarwe" (*Triticum sp.*) genoemd. Eénmaal is een haverkorrel (*Avena sp.*) gevonden, maar deze kan ook tot de onkruidsoort van haver hebben behoord. Er konden in ieder geval geen andere graansoorten worden vastgesteld, wat betekent dat er in de graanschuur alleen spelttarwe heeft gelegen toen die afbrandde.
Het feit dat alleen tarwekorrels zijn gevonden, vrijwel geen kafresten en maar weinig onkruiden is een bewijs dat in het *horreum* gedorst en gezuiverd graan is opgeslagen. Na de oogst volgen een aantal bewerkingen totdat uiteindelijk slechts graankorrels overblijven. Zo zal het graan eerst gedorst zijn en daarna het stro weggeharkt. Vervolgens zal het gedorste graan gewand zijn, dat wil zeggen dat het graan omhoog gegooid wordt zodat de wind door het opgegooide spul kan waaien en de lichte elementen wegblaast. Hierdoor blijft weer iets meer gezuiverd graan over, maar het is nog steeds verontreinigd met stukjes stro, plantenresten en onkruidzaden. Om ook deze te verwijderen wordt het gezeefd op zeven met een verschillende maaswijdte. De eerste keer is dat een zeef met een grove maaswijdte zodat de grote plantenresten op de zeef blijven liggen en het graan met de overige kleine resten door de zeef valt. Alle resten die door deze grove zeef vallen, worden nog een keer gezeefd, maar dan op zeven met een fijne maaswijdte waarbij het de bedoeling is dat juist de graankorrels op de zeef blijven liggen terwijl de kleine plantenresten zoals kleine onkruidzaden door de zeef vallen. Door al deze opeenvolgende handelingen blijven tenslotte de graankorrels en de onkruidzaden, die ongeveer even groot zijn als de graankorrels, over. Deze grote zaden kunnen alleen met de hand, één voor één, tussen het graan uit gehaald worden en omdat dit zo'n arbeidsintensief werk is, laat men ze gewoonlijk tussen het graan zitten. Deze processen van oogstverwerking zijn door Hillman (1981) uitgebreid beschreven.

Afb. 7: Plantenresten uit het horreum van Voerendaal, afkomstig uit 1 liter grond. (* = kapotte korrels)

Triticum spelta (spelttarwe)	332
cf. *Triticum spelta**	290
cf. *Triticum* sp.*	360
Triticum spelta kaf	4
Agrostemma githago (bolderik)	32
Apera spica-venti (windhalm)	18
cf. *Apera spica-venti*	2
Avena sp. (haver)	1
Avena sp. type kafnaald	2
Bromus secalinus (dreps)	11
Bromus sp. (dravik)*	51
cf. *Bromus* sp.*	3
Pastinaca sativa (pastinaak)	2
Poa pratensis/trivialis (veld- of ruw beemdgras)	4
Rumex sp. (zuring)	19
Vicia hirsuta (ringelwikke)	1
Vicia sativa (voederwikke)	9
Vicia sp. (wikke)	8
Gramineae (kleine graszaden)	10
Totaal granen en kaf	986
Totaal onkruiden	173
Eindtotaal	1159

In Voerendaal is geen gereedschap gevonden dat met dorsen en dergelijke te maken heeft, maar wel is aangetoond dat er bij gebouw A gedorst moet zijn (Willems/Kooistra 1987). Nadat het graan hier gezuiverd was, werd het naar de graanschuur aan de andere kant van het terrein gebracht en opgeslagen. Dat dit *horreum* in de *pars domestica* ligt, behoeft niet te verbazen: het is de schatkamer waarin de opbrengst van een jaar hard werken werd opgeslagen! Het onderzoek heeft nog twee opmerkelijke gegevens opgeleverd. Spelttarwe is een bedekte tarwe. Dit betekent dat het kaf, dat als bescherming rond de korrel zit, heel moeilijk te verwijderen is. Om dat kaf van de korrel te scheiden, werd het graan waarschijnlijk heel licht geroosterd en vervolgens nog een keer gedorst. Het kaf wordt door deze behandeling bros en laat gemakkelijker los van de korrel. Dit 'roosteren' kan vóór de opslag van het graan gebeuren, maar algemeen

Afb. 8: Overzicht van de opgraving van het *horreum* (afb. 2, H). Op de voorgrond is nog juist de hoek van de porticus zichtbaar, rechts liggen de funderingen van het gebouw dat aan het horreum voorafgaat. Helemaal linksboven is de waterleiding naar de villa te zien, die bij het horreum met een rechte hoek ombuigt naar het zuiden (vgl. afb. 2, p).

wordt aangenomen dat de bedekte graansoorten met kaf en al werden opgeslagen en dat er pas werd ontkaft op het moment dat men het graan wilde gebruiken. In Voerendaal is in de graanschuur echter nauwelijks kaf gevonden (4 kafrestjes op ongeveer 1000 korrels, zie afb. 7). Hier zijn dus alleen de speltkorrels opgeslagen en heeft het ontkaffen in een eerder stadium plaatsgevonden.
Een ander curieus geval is de aanwezigheid van bolderik (*Agrostemma githago*) tussen het graan. Het zaad van de bolderik is ongeveer even groot als de graankorrels en zal tegelijk met het graan worden gemalen en gegeten. Dat is op zich geen bezwaar, het gebeurt met meer onkruidzaden die tussen het graan blijven zitten. Het probleem bij bolderik is echter dat het zaad giftig is en wanneer er teveel van tussen het graan zit kan dat leiden tot vergiftiging en zelfs de dood van mensen. De hoeveelheid bolderik in Voerendaal is overigens niet van dien aard dat het schadelijk was voor de gezondheid; het gewichtspercentage bolderikzaad ten opzichte van het graan is slechts 0,01%, terwijl Knörzer (1967) meldt dat een gewichtspercentage van 0,5% bolderikmeel in het meel toelaatbaar is.

Watervoorziening

Hoewel het door Braat opgegraven badgebouw niet opnieuw onderzocht kon worden, zijn in de naaste omgeving daarvan wel veel gegevens over de watervoorziening verkregen. Deze blijkt een ontwikkeling te hebben doorgemaakt, want in eerste instantie is van een waterput gebruik gemaakt, direct naast het badgebouw (afb. 2, n). Helaas is een poging deze put geheel op te graven door slechte weersomstandigheden mislukt. De put moet al in de Romeinse Tijd - al dan niet opzettelijk - zijn ingestort en had een maximale doorsnede van 5,40 m. De opgegraven diepte bedraagt 7,65 m. Met boringen is vastgesteld dat de oorspronkelijke diepte minstens 13 m is geweest. Op 12,80 m onder het huidige maaiveld is een watervoerende grindlaag aangetroffen.
Wellicht heeft de put in de eerste fase van de grote villa het badgebouw van water voorzien, maar hij kan ook heel goed al uit de 1e eeuw dateren. In dat geval zou zich onder het badgebouw nog een voorganger kunnen bevinden die bij de eerste villa hoort. Hoewel de waterput al vrij vroeg in de 2e eeuw buiten gebruik geraakt moet zijn, is er nog lange tijd een gat gebleven, veroorzaakt door nazakken van de grond. In de ondiepe, zwarte bovenvulling is materiaal gevonden dat dateert uit de late 3e wellicht zelfs het begin van de 4e eeuw. Een bijzondere vondst zijn de skeletten van vijf honden, waaronder een heel groot exemplaar, een reu ter grootte van een forse herdershond. Gebroken poten en ingeslagen schedels wijzen erop dat de dieren een gewelddadig einde gevonden hebben.
De watervoorziening moet aanzienlijk verbeterd zijn toen in de 2e eeuw vanaf de bron of bovenloop van de Hoensbeek (afb. 1) een ondergrondse stenen waterleiding (afb. 2, p) naar de villa werd aangelegd (Willems/Kooistra 198, p. 36 en afb. 8). In 1987 is het verdere verloop van deze aanvoer opgegraven. De leiding komt binnen op het achtererf en buigt dan met een rechte hoek om tot voorbij het *horreum*. Op de hoek is een put aangelegd. Waarschijnlijk is van hieruit via houten buizen, waarvan ijzeren hoepels zijn teruggevonden, water naar de achterzijde van het centrale woongebied gevoerd. De leiding eindigt ook weer in een vierkante put, ten noorden van het badgebouw. Een directe verbinding tussen put en badhuis is niet gevonden.
Het tussenliggende stuk is echter door Braat geheel vergraven, zonder dat hij daar iets heeft opgetekend. Waarschijnlijk zijn de aanwezige sporen al verdwenen na (of door) het onderzoek van Habets. Op diens plattegrond zijn een aantal 'muren' opgetekend, die veel ondieper gefundeerd moeten zijn geweest dan normaal (afb. 9). Op andere punten in het terrein is vastgesteld dat zowel Habets als Braat stenen leidingen voor funderingen hebben aangezien en dat zal ook hier gebeurd zijn. Hoe de tekening van Habets op dit

punt nu precies geïnterpreteerd moet worden, is onzeker: misschien was er sprake van een waterreservoir met leiding naar het badgebouw, misschien waren er meerdere fasen van deels weer afgebroken leidingen. Maar in ieder geval was er een verbinding met het badhuis.
De twee afvoeren daarvan zijn trouwens nog wél intact teruggevonden. De zuidelijke, die uitmondt in greppel b, is het jongst. Voor de noordelijke lijkt oorspronkelijk een aparte greppel gegraven te zijn (afb. 2, k). Via de greppels kwam het water ongetwijfeld weer in de Hoensbeek terecht en datzelfde gebeurde met het water dat naar het hoofdgebouw werd gevoerd. Behalve de al in 1985 ontdekte afvoergoot (q) is in 1987 een tweede ondergrondse afvoer gevonden (afb. 2, r), parallel met de as van de villa. Ook deze is eenmaal gedeeltelijk vernieuwd en heeft waarschijnlijk onder of in de berm van een pad gelegen dat naar de centrale hoofdingang voerde. Zowel Habets als Braat hebben delen van deze goot gevonden maar ze als muur (van de eerste villa!) geïnterpreteerd (bv. afb. 5).

Overige structuren

Van de veronderstelde weg is overigens niets teruggevonden, zelfs geen doorgang door de 'tuinmuur' die het woongedeelte (*pars domestica*) van het werkgedeelte (*pars rustica*) van het villa-erf scheidt. Toch moet deze er geweest zijn, want de weg heeft zeker ook verder naar beneden gelopen, naar een ingang of toegangspoort tot de *pars rustica*. Een belangrijk argument daarvoor is dat exact in de as van het gebouw een stenen fundering is gevonden van 1,25 x 1,50 m (afb. 2, N). Op deze funderingsplaat heeft een of ander monument gestaan, bijvoorbeeld een Jupiterzuil waarvan bij diverse villae exemplaren gevonden zijn.
Helemaal beneden aan de Steinweg is direct ten oosten van de veronderstelde toegangsweg een fundering gevonden (afb. 2, P) van een gebouw dat onderdeel van een poort kan hebben uitgemaakt. Hoewel deze structuur nagenoeg onder de Steinweg ligt, is aan de oostzijde nog net een muuraanzet waargenomen. Deze kan overigens niet direct met de muur naar gebouw A worden verbonden. Een smal proefsleufje in 1985 heeft, 2,5 à 3 m ten zuiden van deze laatste muur ook al een vermoedelijke muur onder de Steinweg opgeleverd die beter met de nu gevonden muuraanzet te verbinden valt. Het is mogelijk dat het muren uit twee verschillende fasen betreft, maar wellicht mogen we ook aan een overdekte zuilengang denken. Een extra aanwijzing daartoe kan een ruim 1 m hoog zuilfragment zijn dat bij het onderzoek in 1985 is gevonden.
Wanneer dit juist is, dan komt de totale lengte in ZN richting, van greppel b tot onder de Steinweg, op ruim 170 m. Dat is al zeer dicht in de buurt van de 177,6 m die nodig is om uit te komen op een lengte van precies 5 *actus* (1 *actus* is 35,52 m). Dat hoeft natuurlijk niet zo precies te kloppen, maar het ligt in dit geval voor de hand omdat de afstand tussen de oostelijke en de westelijke greppel b bijna 214 m bedraagt en dat is exact 6 *actus*!
Buiten deze omheining, ten westen van de smidse (gebouw C), is in 1987 een merkwaardige, onregelmatig gevormde stenen structuur opgegraven (afb. 2, M) met een 2,8 m brede ingang aan de noordzijde (afb. 10). Deze ruimte is ingegraven, met de helling mee, en de wanden (ca. 14 x ca. 12,5 m) bestaan uit bekapte stenen die gestapeld zijn in verband, maar zonder cement. De hellende vloer, met van noord naar zuid een niveauverschil van 1 m, bestaat uit brokken kalksteen en vuursteenknollen. In het diepste deel van deze ruimte heeft men de wanden (de hele zuidwand en de oost-en westwand tot ongeveer halverwege) aan de 'buitenzijde', dus tegen de vaste grond aan, voorzien van een pakking van vette, bont gekleurde beekklei (Cerithiumklei). Dezelfde klei is ook gebruikt ter afdichting van de boven beschreven wateraanvoerleiding en de diverse putten en diende ongetwijfeld om in het diepste deel van de ruimte water te kunnen laten staan.
Zowel de constructie als de vondsten maken duidelijk dat het een niet overdekte, half met water gevulde en gemakkelijk toegankelijke ruimte geweest moet zijn. Voor de interpretatie van belang is dat deze *buiten* het erf is aangelegd, zodat er vermoedelijk iets onprettigs

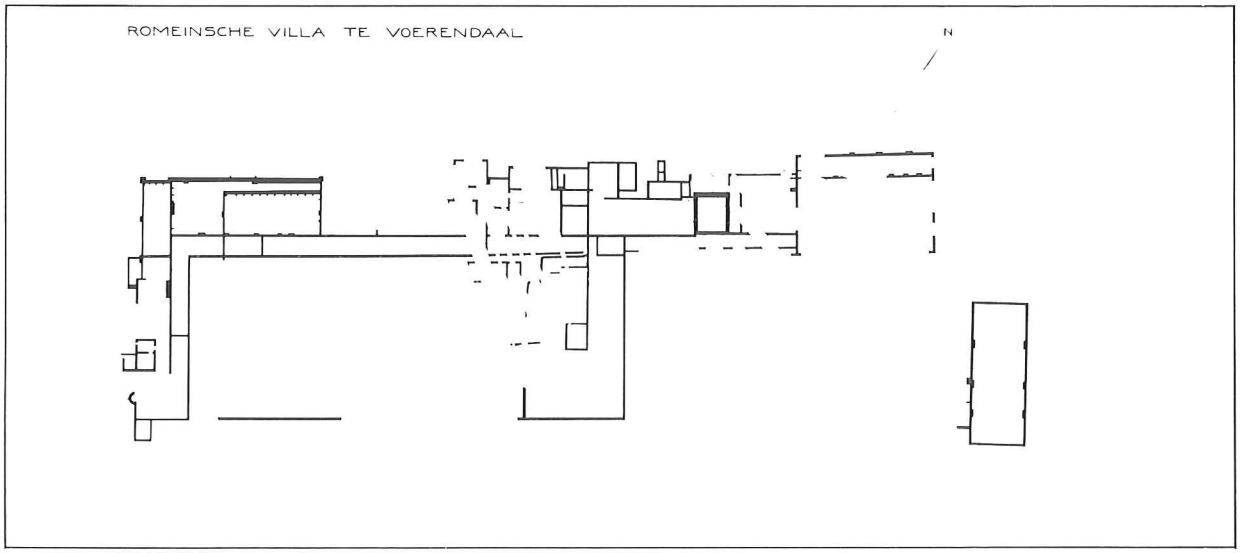

Afb. 9: Plattegrond van de opgraving van Habets (1892-1893) en enkele sleuven van het onderzoek van het Rijksmuseum van Oudheden uit 1929 (archief RMO).

Afb. 10: Overzicht van de schuin naar beneden hellende wasplaats ('paardewed') ten westen van de villa (afb. 2, M).
Een gedeelte van de verharde vloer is nog zichtbaar.

(vies, gevaarlijk, stinkend) in gebeurde. Een mestvaalt is het zeker niet geweest omdat de vulling boven de stenen vloer weliswaar uit een zeer sterk vervuilde, zwarte sliblaag bestaat, maar deze is niet bijzonder rijk aan fosfaat en er zijn nauwelijks vondsten in aangetroffen. Er zijn verschillende verklaringen mogelijk, maar de meest waarschijnlijke is toch wel dat het een wasplaats voor dieren is geweest. Vroeger hadden boerderijen in gebieden met zware gronden soms een zogeheten 'paardewed', waar de trekdieren na het werk op land konden worden schoongespoeld en zich even verpozen. Hetzelfde kan ook met de ossen en muildieren gebeurd zijn die op een Romeinse villa als trekdieren werden gebruikt.
Van een heel andere orde zijn de gebouwen op het achtererf van de villa. Voor het al in 1985 ontdekte gebouw afb. 2, J valt geen duidelijke functie aan te geven. In 1986 is in de noordwesthoek van het erf een klein maar zwaar uitgevoerd fundament ontdekt (afb. 2, K). In het vorige verslag is dit als mogelijk grafmonument, heiligdom of toren beschreven (Willems/ Kooistra 1987, p. 36-37). Zekerheid over de juiste interpretatie is er niet, maar er zijn inmiddels goede argumenten om de voorkeur te geven aan een heiligdom. Zowel in Engeland als op het vasteland blijken vergelijkbare plattegronden gevonden te zijn, ook in grotere tempelcomplexen, die als tempel worden verklaard. Het zijn dan steeds kleine tempeltjes met een vierkante *cella* en een kleine, open voorhal.
Deze interpretatie wordt bovendien gesteund door de ontdekking, in 1987, van een tweede rechthoekig gebouwtje op het achtererf (afb. 2, L). Hoewel de plattegrond van 2,9 x 3 m op zichzelf weinig zegt, kunnen we er van uitgaan dat ook dit een heiligdom, een soort kapelleke is geweest. Op deze plaats is namelijk veel aardewerk gevonden dat bovendien ook nog grotendeels van dezelfde soort bleek te zijn: het waren zwart gesmoorde potten die bekend staan onder de verzamelnaam *terra nigra*. Dat is zo uitzonderlijk dat het wel een bepaalde bedoeling gehad moet hebben, en het zou voor - bijvoorbeeld - een grafmonument ook heel ongewoon zijn. Bij heiligdommen komt zoiets echter wel vaker voor. Een goed voorbeeld is de tempel van de godin Arcanua in Born-Buchten waar ook een speciale categorie aardewerk gebruikt is, in dat geval een soort mini-amforen (Willems 1983, p. 252).

Afb. 11: Graffiti op terra nigra scherven. Op de bovenste staat waarschijnlijk]nae Iu[, op de onderste scherf valt duidelijk de bijnaam Secundio te lezen. Bij dergelijke inscripties wordt de E vaak geschreven als //.

Een ander belangrijk argument is dat op de terra nigra potten inscripties zijn ingekrast, ook al niet erg gewoon voor een villa. Van deze graffiti zijn 4 fragmenten teruggevonden. Drie daarvan vermelden de bijoftewel roepnaam (*cognomen*) van personen: Secundio (afb. 11), Sever(-us, c.q. -ianus of iets dergelijks) en iemand wiens naam begint met Cu ...
De vierde is moeilijker te lezen (afb. 11). Er zijn twee mogelijkheden. Misschien staat er]NDII IV[, wat dan tot een *nomen gentilicium* (familienaam) plus *cognomen* kan worden aangevuld, bijvoorbeeld (Ama)ndii Iu(cundi), (Secu)ndii Iu(liani) of iets dergelijks (in de genitivus). Een waarschijnlijker lezing van de graffito is echter]NAII IV[. In dit geval zouden de eerste letters van het einde van de naam van een godin (in de dativus) zijn, (. .)nae, de laatste het begin van een persoonsnaam. De graffito kan dan worden aangevuld tot een zin als 'Aan (de godin) (. . .)na heeft Iu(cundus, -lianus, -lius) dit gewijd'. Welke godin bedoeld is, valt overigens niet te bepalen.
Voor wat de grote villa betreft, moet nog een laatste structuur besproken worden, een grote rechthoekige kuil naast de weg in de voortuin van de *pars domestica* (afb. 2, s). De kuil meet 7 x 7,5 m en was oorspronkelijk voorzien van een houten bekisting die later is vervangen door een dikke laag beekklei. De vlakke vloer werd gevormd door een grindpakket. Waarschijnlijk hebben we hier te doen met een siervijver, hoewel er ook best vis in gekweekt kan zijn zoals in grotere vijvers die elders wel zijn opgegraven.

Latere bewoning

De vijver is ook van belang omdat hij in de late 3e eeuw buiten gebruik is geraakt en gevuld werd met afbraakmateriaal dat alleen maar van de grote villa afkomstig kan zijn! Dat betekent overigens niet dat aan de bewoning een einde kwam. In 1985 is al vastgesteld dat in ieder geval gebouw A nog tot ca. 400 na Chr. compleet overeind is gebleven, als onderdeel van een Frankisch dorpje dat in de tweede helft van de 4e eeuw bij de villa is ontstaan. In 1986 zijn bovendien twee begravingen gevonden uit het begin van de 4e eeuw (afb. 2, t), die waarschijnlijk de graven zijn van een van de laatste Gallo-Romeinse eigenaren en zijn vrouw (Willems, ter perse). Dat betekent dat de villa ook in de late 3e en vroege 4e eeuw nog moet hebben voortbestaan, en er zijn ook andere vondsten die daar op duiden. Helaas is het gewone aardewerk uit deze fase nogal moeilijk te dateren. Zo is het niet helemaal onmogelijk dat de bovengenoemde vijver pas in de vroege 4e eeuw is dichtgeraakt. Er is echter een betere verklaring voor het vele bouwpuin. In 1987 is namelijk vastgesteld dat de villa, zoals eerder al vermoed (Willems 1986, p. 148), inderdaad in een late fase nog een keer verbouwd is.
De belangrijkste verandering is de bouw van de al eerder genoemde vierkante toren (afb. 2, G) van 8,5 x 9,5 m, met zeer zware muren die tot 1,5 m dik zijn geweest. Dergelijke torens, daterend uit de latere 3e of 4e eeuw, zijn ook elders aangetroffen (Bechert 1978), soms met verdedigingswerken er omheen. Daarvan was in Voerendaal geen sprake, zodat we niet van een echte *burgus* kunnen spreken. Desondanks zal de toren, die op geëgaliseerde funderingen van de villa is opgericht, zeker een verdedigende functie in tijden van nood hebben gehad. Voor een gebruik als graansilo zijn ondanks uitgebreid onderzoek naar graanresten geen aanwijzigen gevonden, als sluit dat een multifunctioneel gebruik niet uit.
De zware toren was overigens niet het enige gebouw dat in het centrale deel van de villa nog overeind stond. Het zeer beperkte onderzoek op deze plek doet vermoeden dat van het grote vertrek rechts naast de toren (afb. 2, F) in ieder geval één muur pas is gebouwd nadat de toren er al stond. De eerdere opgravingen hier hebben trouwens meer onverklaarbare stukken muurwerk opgeleverd, zoals te zien is op afb. 2 en 5. De door Braat (1953, p. 59) als slavenverblijf geïnterpreteerde plattegrond is dus zeker niet helemaal correct en ook onvolledig.
Overigens zijn inmiddels, bij het restaureren van de metaalvondsten, wel vondsten gedaan die op het houden van slaven zouden kunnen wijzen. Op het terrein zijn, ca. 25 m ten westen van gebouw A op afb. 2, een (of twee) handboeien gevonden van een type dat ook van elders wel bekend is (afb. 12). Ze waren voorzien van een echt slot en moeten dan ook voor het ketenen van mensen bedoeld zijn: gevangenen of slaven.
Met gebouw F heeft dit alles overigens niets te maken. Het heeft ook weinig zin om over deze plattegrond te speculeren zolang het hele centrale gebouwencomplex niet is opgegraven, maar zeker is wél dat in de oostelijke vleugel in een laat stadium nieuwbouw is gepleegd. Er is alle aanleiding om dit juist in de late 3e en

Afb. 12: Gerestaureerde ijzeren handboei. De boei scharnierde aan de onderzijde, aan de bovenzijde zat een slot. Dat bestond uit een drietal pennen met een veer die in een slotkast werden geduwd en geblokkeerd. Van de slotkast is alleen de bodemplaat bewaard. Het slot kon worden geopend door van de andere zijde (op de foto van rechts) met een passende sleutel de veren tegen de pennen te drukken.

vroege 4e eeuw te plaatsen, al ontbreken door de eerdere opgravingen de precieze dateringsmogelijkheden. We weten dus ook niet hoe lang deze gebouwen zijn blijven staan, maar aangezien gebouw A rond 400 nog bestond, is het goed denkbaar dat toen ook de toren nog bruikbaar was. In 1987 zijn verder alleen onder aan de Steinweg weer talrijke sporen uit de Laat-Romeinse en Merovingische Tijd gevonden. Het lijkt erop dat vrijwel het hele gebied tussen de gebouwen A en C bewoond was, al zijn de huizen op dit moment nog wat moeilijk te reconstrueren. Op afb. 2 zijn alleen de bijbehorende hutkommen aangegeven, waarvan enkele Merovingisch en de meeste Laat-Romeins zijn. Tot de vondsten uit deze periode behoort ook een midden-5e-eeuwse scherf van radstempelsigillata met christelijke symbolen.

Het is overigens duidelijk dat deze Frankische nederzetting zich ook uitstrekt onder en ten zuiden van de Steinweg. Door de relatief lage ligging, veel dichter bij de Hoensbeek dan de villa, is de conserveringstoestand vrij goed. De grondmonsters hebben in dit gebied dan ook veel botanische informatie opgeleverd, vooral over de 4e- en 5e eeuwse bewoning. Hierdoor wordt het mogelijk om het agrarische systeem uit deze periode te bestuderen maar vooral ook om diachrone veranderingen in de wijze van akkerbouw te onderzoeken.

De analyse van de verzamelde platenresten uit deze periode is nog maar nauwelijks begonnen. Vooralsnog kan alleen maar vastgesteld worden dat het assortiment van gewassen verandert. Terwijl in grondsporen uit de bloeiperiode van de villa vrijwel uitsluitend spelttarwe wordt gevonden met een beetje bijmenging van gerst (*Hordeum* sp.) lijkt in de vierde en vijfde eeuw een grotere variatie aan gewassen te zijn ontstaan. Spelttarwe verdwijnt van het toneel, terwijl gerst belangrijker wordt en gewassen als gierst (*Panicum miliaceum*), rogge (*Secale sereale*) en duiveboon (*Vicia faba* var. *minor*) aan het voedselpakket worden toegevoegd.

Met de verdere uitwerking van de botanische en archeologische gegevens is inmiddels een begin gemaakt. Behalve de auteurs zijn daarbij ook betrokken F. van Kregten, die de technische leiding van de hele opgraving in handen had en J.R.A.M. Thijssen (wetenschappelijke assistentie). Aan het slot van dit laatste interimverslag dient bovendien de aanzienlijke steun te worden vermeld die de afgelopen drie jaar is ontvangen van het Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen, de gemeente Voerendaal en de provincie Limburg. Zonder hun hulp had de opgraving niet kunnen worden uitgevoerd.

W.J.H. Willems en L.I. Kooistra.

Literatuur

Bechert, T., 1978: Wachtturm oder Kornspeicher. Zur Bauweise spätrömischer Burgi im Rheinland. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 8, 127-132.

Braat, W.C., 1953: De grote Romeinse villa van Voerendaal. *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden* 34, 48-76.

Joachim, H. -E., 1982: Ländliche Siedlungen der vorrömischen Eisenzeit im rheinischen Raum. *Offa* 39, 155-162.

Hillman, G., 1981: Reconstructing Crop Husbandry Practices from Charred Remains of Crops. in: R. Mercer (ed.), *Farming Practice in British Prehistory*, Edinburgh, 123-162.

Knörzer, K.H., 1967: *Untersuchungen subfossiler pflanzlicher Grossreste im Rheinland*, Köln(Archaeo-Physika 2).

Kooistra, L.I., 1986: Een opgraving gezien vanuit het perspectief van een botanicus. *Archeologie in Limburg* 28, 150-152.

Plumier, J., 1987: Fossés pré-Romains des 'Grandes Pièces à Latinne, in: A. Cahen-Delhaye e.a. (ed.), *L'Archéologie en Wallonie 1980-1985*, Namur, 150-153.

Willems, W.J.H., 1983: Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1980-1982. *PSHAL* 119, 197-291.

Willems, W.J.H., 1986: De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1985. *Archeologie in Limburg* 28, 143-150.

Willems, W.J.H., 1987: De grote villa van Voerendaal, in: P. Stuart & M.E.T. de Grooth (red.), *Langs de weg*, Heerlen/Maastricht, 46-50.

Willems, W.J.H., ter perse: An officer or a gentleman? A late-Roman weapon-grave from a villa at Voerendaal (NL), in: C. van Driel-Murray (ed.), *Roman military equipment: the sources of evidence*, Oxford.

Willems, W.J.H./L.I. Kooistra 1987: De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1986. *Archeologie in Limburg* 32, 29-38.

Twan Linckens overleden.

Op vrijdag 17 juni overleed in Merkelbeek ons lid dhr. Twan Linckens in de leeftijd van 72 jaar.
Zijn interesse in de archeologie leidde reeds vroeg tot de aanstelling als R.O.B. correspondent en hij werd aangezocht als veldtechnicus bij diverse opgravingen in Nederland.
In de ruime omtrek van Merkelbeek kende hij de vindplaatsen en archeologische sites en kon daarover smakelijk vertellen. Zijn humor en deskundigheid maakten hem tot een fijne kameraad die leefde voor de archeologie.
Tot op de dag voor zijn overlijden was hij een actieve speurder bij graafwerkzaamheden in de binnenstad van Sittard als trouwe medewerker van Guus Roebroek.
De grote belangstelling tijdens de uitvaartdienst bewees de waardering voor zijn persoon en zijn werk.
Hij ruste in vrede.

Het Bestuur R.V.L.

ROMEINSE BOUWRESTEN IN MUNSTERGELEEN

Eind april werden te Munstergeleen, gemeente Sittard, aan de Gildenweg Romeinse bouwresten ontdekt. De resten waren bij bouwwerkzaamheden te voorschijn gekomen en werden door de heren Roebroek en Hendriks vrijwel gelijktijdig bij de R.O.B. gemeld, die echter geen onderzoek kon instellen. Daarop werd door de heer Roebroek met een aantal vrijwilligers, onder wie de helaas overleden heer A. Linckens, een noodopgraving verricht, dit met medewerking van de Gemeente Sittard.
Bij de werkzaamheden werd Romeins muurwerk gevonden dat van zeer goede kwaliteit was. De muren waren opgetrokken uit blokken mergel met daartussen lagen tegels. Waarschijnlijk is alleen de onderbouw van steen geweest en waren de opgaande wanden in vakwerk uitgevoerd. Er werden namelijk veel spijkers gevonden en gebrande leem die de afdrukken droeg van het raamwerk dat tussen de balken moet hebben gezeten. Verder zijn er stukjes wandschildering gevonden waarvan een stuk aan de achterzijde nog leemresten van de vakwerkwand draagt. Uit de resten schildering kan afgeleid worden dat het om een eenvoudige paneeldecoratie gaat.
Het gebouw is verwoest door een brand, getuige een brandlaag, de gebrande leem, en de grote hoeveelheid pannenpuin die tijdens de brand, door het invallen van het dak, in het gebouw is gevallen. Enkele fragmenten van de daktegels dragen een stempel met de letters C E C, hetgeen wel vaker in deze omgeving voorkomt.
Keramiek werd er weinig gevonden, dat wat er te voorschijn is gekomen is van vrij slechte kwaliteit, wat op een dadering in de derde eeuw n. Chr. zou kunnen wijzen, daaromtrent is echter nog niets zeker. Slechts een klein deel van het gebouw kon onderzocht worden omdat de resten schuil gaan onder nieuwbouw. Over aard en functie van het gebouw kan dan ook geen uitspraak worden gedaan, wellicht dat daar in de toekomst nog verandering in komt.

John Groen

EEN ROMEINSE OPSTAL NABIJ SITTARD

Tijdens de bouwvakvakantie 1987, toen de grondwerkzaamheden aan bouwfase 2 van de Rondweg-Middenweg te Sittard en Geleen tijdelijk stillagen, meldde Peter van Dijk mij, dat hij in het reeds verstoorde terrein interessant Romeins materiaal had aangetroffen. Een nader onderzoek bevestigde zijn vondsten aldaar.
Na die vakantie kwamen bij verdere afgraving, circa 50 meter noordelijker, dakpan- en tenslotte muurfragmenten aan het licht. De laatste in een zodanige concentratie, dat wel van één object (vertrek, o.i.d.) gesproken kon worden. Wij hadden te doen met een verspoeling uit noordoostelijke richting. Deze concentratie bevond zich gemiddeld 3 meter beneden het maaiveld.
Opmerkelijk was voorts, dat funderingsfragmenten (vnl. Maaskeiën), stukken metselwerk en delen van doorgaans beschilderd pleisterwerk dooreen aan het licht kwamen. In hoeverre de graafmachine hieraan debet was, kon gezien het hoge tempo der werkzaamheden, niet worden nagegaan.
Van het metselwerk geeft inv. nr. 29 enig inzicht: het bestaat uit secundair verwerkte tegulae in kalkmortel met baksteengruis en kiezel.
Het muurschilderwerk, dat vertegenwoordigd is in onze inventaris-nummers 2 t/m 12, vertoont vlakken en rechte lijnen in de kleuren rood, wit en licht blauwgroen. Vermeldenswaard is eveneens ook inv. nr. 13, een blokje koperoxyde, dat mogelijk als verfstof heeft gediend. Louis Swinckels van het Provinciaal Museum Kam te Nijmegen zal binnenkort e.e.a. aan een nader onderzoek onderwerpen.
De talrijke mobilia, voornamelijk aardewerk van uiteenlopende soort in zeer fragmentarische toestand, biedt desondanks enig houvast tot datering.
Zeven fragmentenvan fijn rood aardewerk met goudglimmer, z.g. "gebronsde waar", zijn dateerbaar rond 100 na Chr.; twee terra-sigillata scherven, type Drag.

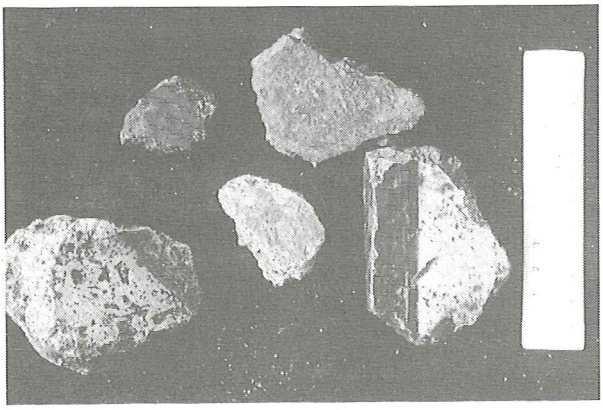

Inventarisnummers: boven 8 en 8
beneden v.l.n.r.: 5 - 6 - 2.

37, behoren tot IIA; een randfragment van een wrijfschaal met verticale rand leidt naar het midden van de 2e eeuw of iets later. Dateringen door R.O.B..
Het vergravingstempo was in augustus/september 1987 zo hoog, dat de aannemer gemiddeld negen vrachtauto's inzette. Dit tempo liet geen tijd voor serieus meet- en tekenwerk. De locatie ligt desondanks vast; de coördinaten zijn bekend bij de R.O.B..
Sonderingen, die leden van onze werkgroep uitvoerden in april 1988, circa 50 m verderop, versterken het vermoeden, dat het bodemarchief ter plaatse nog belangwekkende zaken kan opleveren. Hoe groot het complex is, waarvan de verspoelde muur (of muren) deel uitmaakte, is een zaak van later onderzoek. Of wij -ondanks een vermoedelijke rijkdom- mogen gewagen van een villa, is prematuur.

J.S. Glaser,
voorzitter Archeologische Werkgroep van de Heemkundevereniging "De Lemborgh".

EEN ROMEINSE MUNT UIT SWALMEN

Het is alweer enkele jaren geleden, dat J. Storms uit Beesel in zijn artikel "Enige romeinse munten uit het Maas- en Swalmdal" in jaarboek "Maas- en Swalmdal" 1983 blz. 42 t/m 45 een overzicht gaf van 17 tot dan toe bekende muntvondsten uit Beesel, Reuver, Belfeld en Swalmen. Voor het grootste deel betrof het munten uit de 2de en 3de eeuw na Chr., hetgeen vrijwel overeenkomt met de datering van Romeinse bewoningssporen in deze streek.
Toch blijft het nog altijd verrassend als er weer een Romeinse muntvondst bekend wordt, omdat die het genoemde beeld kan versterken of misschien zelfs aanvullen. Zo werd in juni 1987 door G. Stroeken uit Beesel in de kern van Swalmen vlakbij het riviertje de Swalm een Romeinse munt ontdekt. De munt lag boven op een hoop zand en was blijkbaar door werkzaamheden aldaar tevoorschijn gekomen. Het betrof een sestertius van Marcus Aurelius (161-180 na Chr.) met op de voorzijde, behalve het hoofd van de keizer, de letters: M. ANTONINUS en op de keerzijde de afbeelding van ROMA, zittend naar links.
De letters ANTONINUS vereisen een verklaring. Keizer Antoninus Pius (138-161 na Chr.) nam zijn neef tot zoon aan en koos hem tot zijn opvolger. Vandaar de toevoeging ANTONINUS. Deze toevoeging vinden we ook bij latere keizers en wel t/m Commodus. Vandaar dat men deze ook wel Antonijnen noemt.
Roma, die op de achterzijde is afgebeeld, is de personificatie van de stad Rome. Ze wordt op deze munt afgebeeld met lang kleed, een wapenuitrusting en een helm op het hoofd.
De munt had in de Romeinse tijd een waarde van 4 as. De as was de basis van het Romeinse muntstelsel. Zo kon men voor 4 assen in die tijd een brood krijgen. Voor ons gebied is dit na een vroegere muntvondst uit Belfeld de tweede munt, waarop bovengenoemde keizer wordt afgebeeld. Behalve deze munt had dezelfde vinder achter in zijn tuin in Beesel nog een andere munt gevonden. Het betrof een dupondius of as, die helaas niet te ontcijferen is.

W. Luys - Belfeld.

OPGRAVEN IN GENNEP.

Bouwplannen op een braakliggend terrein tussen de stadsmuur en het stadskantoor vormen de aanleiding voor de opgraving in Gennep. Van de laatste kans om een groot stuk van de oude stad te onderzoeken worden nu gebruik gemaakt alvorens 83 woningen worden gebouwd.
Het was ons lid dhr. H. Verscharen uit Middelaar die de aandacht vestigde op het belang van deze opgraving, waarvan de eerste fase in dit jaar is gestart. Het onderzoek vindt plaats door de R.O.B. o.l.v. de provinciaal archeoloog. De dagelijkse leiding berust bij de opgravingstechnicus G. Tak. Het is de eerste stadsopgraving in Limburg die door de R.O.B. wordt uitgevoerd, waarbij de provincie een belangrijke subsidie heeft verstrekt.
Gennep is een oude stad, reeds in 949 wordt zij genoemd. Toch is van de vroege geschiedenis weinig bekend. In 1595 is door een brand het archief, ook van omringende gemeenten, verloren gegaan. Archeologie moet dus uitkomst brengen over de middeleeuwse periode.
Het is de brandlaag die een indicatie geeft over de ouderdom van vondsten. Wat eronder ligt stamt uit de periode vóór 1600.
Een kadasterkaart uit 1732, met perceelnamen, vormt een welkom hulpmiddel.
Niet alleen de geschiedenis van het oude Gennep zal door de opgraving meer duidelijkheid kunnen krijgen. Ook de historie van de stad als belangrijk internationaal pottenbakkerscentrum vanaf de 17e eeuw kan worden verduidelijkt.
Binnen het grote scala van Nederrijns aardewerk kan, door laboratoriumonderzoek van klei, misbaksels en verhandelde produkten, het Genneps aardewerk in de toekomst onderscheiden worden van andere soorten en kunnen handelsbetrekkingen uit het verleden worden vastgesteld. Bij de opgraving is een grote pottenbakkersoven gevonden met resten van Genneps aardewerk en stukken van het ovenrooster.
Een tiental stukken aardewerk als eerste resultaat van de opgraving was tentoongesteld in de raadszaal van het fraaie Renaissance Stadhuis, tijdens de persconferentie van 23 juni. Stukken van 1700 en later. Een groot bord van rood aardewerk met witte kleipap op de bodem en transparant loodglazuur, versierd met rode en groene strepen en uitgekraste lijnen (sgraffitotechniek) droeg het jaartal 1724. Uit de oudere periode stamden enkele afslagen en een kling uit het Neolithicum, twee scherven van een grote urn uit de Bronstijd, een Romeinse munt, twee randen van kookpotten uit de 10e-12e eeuw. Na deze uitleg werd een bezoek gebracht aan het opgravingsterrein. Van de oude stadsmuur (± 1300) was het fundament van een vierkante uitspringende toren zichtbaar, waarvoor zich de met puin gevulde gracht duidelijk aftekende. Drs. Stoepker was van mening hier niet met de oudste stadsmuur te doen te hebben. Hij verwachtte deze meer naar het westen bij de Maas, waar eerder laat-Romeins en Merovingisch materiaal is gevonden.
De grote pottenbakkersoven was ontdaan van scherven, misbaksels en roosterresten en toonde tussen de funderingsfragmenten de rode en zwarte bodem. Een met puin gevulde tongewelf moest nog worden onderzocht. Daarnaast een 11e-12e eeuwse waterput.
Het houten huis uit de 11e-12e eeuw, waarvan een deel in de komende opgravingssectie nog zal vrij komen, markeert een straat die richting oude kerk loopt. De verdwenen oudste kerk wordt gedateerd in dezelfde periode als het houten huis.
Er bestaat belangstelling voor de verhouding tussen de stad en het Genneperhuis, noordelijk van de stad aan de samenvloeiing van Niers en Maas.
Afhankelijk van financiële mogelijkheden zal de rest van het braakliggende terrein worden onderzocht, vooruitlopend op de verdere bebouwing.

F. Engelen

LIMBURGENSIA

Opgraving Randwijck - Maastricht.

In de eerste weken van juni was een groep studenten van het Instituut van Prehistorie te Leiden, o.l.v. Prof. Dr. L. Louwe Kooymans bezig te Randwijck. Doel was een nader onderzoek van de Rössen cultuur-artefacten die ontdekt waren door ons lid B. Knippels.
Gevonden werden een aantal afvalkuilen met Rössen aardewerk fragmenten, stukken vuursteen en enkele paalgaten die echter geen duidelijkheid geven over een constructie.

Romeins in de Maastrichtse binnenstad.

In de Jodenstraat werden bij werkzaamheden voor nieuwbouw resten van een kelder uit de Romeinse tijd gevonden. Tevens kwam de fundering van de Romeinse weg te voorschijn die liep van het Vrijthof richting Maas om dan om te buigen richting hotel Derlon.

Vernieling bodemarchief Roermond.

Bij de sloop van een aantal panden aan de Swalmenstraat te Roermond i.v.m. de uitbreiding van het gemeentelijk apparaat is zeer ondoordacht gehandeld. Het was n.l. bekend dat in de ondergrond resten van oudere bebouwing aanwezig waren. Bij de aanleg van de diepe bouwput stuitte men op kelders en muren uit de 13e eeuw. Dit waardevolle bodemarchief werd klakkeloos opgeruimd. Ook werd geen melding gedaan van de vondst bij de R.O.B. en zodoende was er geen deskundige begeleiding bij het opruimen van de fundamenten. Leden van de werkgroep RURA konden nauwelijks iets uitrichten. Geen reclame voor de zorg voor het verleden in een stad met een rijk verleden en een ernstige overtreding van de Monumentenwet.

St. Servaas - Maastricht.

Voor degene die de kerkopgraving, de belangrijkste ooit in ons land uitgevoerd, op de voet wil volgen is het restauratiebulletin "De Sint Servaas" een onmisbare informatiebron. De tufstenen sarcofaag die in oktober 1987 werd geopend bevatte op het eerste gezicht slechts een laagje modder. Van het skelet was nauwelijks iets over. De uitzonderlijke stenen lijkkist wees echter op een hoge sociale status van de overledene. Paul Rossèl, restaurator, heeft de inhoud van de sarcofaag zeer zorgvuldig onderzocht met als resultaat twee fraaie mantelspelden.

De toevallige vondst van een zandstenen grafkist in juni van dit jaar bracht, naast minimum resten van proost Humbertus (overleden in 1086), een groot loden grafkruis aan het daglicht met daarop een uitvoerige geschiedenis van de kerkbouw in die periode.

Contactdag Baarlo

Op zaterdag 24 september wordt te Baarlo een contactdag gehouden van Heemkunde verenigingen en historische werkgroepen uit de regio Noord-Limburg. De organisatie is in handen van de Hist. Werkgroep "de Borcht", secr. Past. Geenenstraat 11, 5991 BH Baarlo.

Archeologische Werkgroep Simpelveld - Bocholtz.

Binnen Heemk.Ver.Simpelveld - Bocholtz "de Bongard" is een archeologische werkgroep opgericht, onder begeleiding van dhr. H. Thissen, Kapelweg 9 te Kerkrade-Kaalheide.

Archeologische Werkgroep Philips van Horne.

Evenals vorig jaar is deze actieve werkgroep uit Weert weer betrokken bij een drie weken durende opgraving in de Ardennnen. Dit maal is de opdracht het onderzoeken van de Romeinse nederzetting en versterking uit de 3e eeuw na Chr. te Warempage bij Ortho, tussen La Roche en Bastogne. De opgraving staat weer o.l.v Dr. G. de Boe van de Belgische Nationale Dienst voor Opgravingen.

30 Jaar N.J.B.G.

Dit jaar bestaat de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis dertig jaar. Dit zesde lustrum zal op feestelijke wijze worden gevierd op zaterdag 24 september in het vijftiende eeuwse St. Barbaraklooster aan de Oude Delft te Delft.

Maaseik, "Het Benentijdperk"

Na Assen, waar het Drents museum de tentoonstelling "Het Benentijdperk" samenstelde, ging de expositie naar Nijmegen en Hilversum. Van 17 september-18 december komt deze unieke tentoonstelling één keer naar België en wel in het Regionaal Archeologisch Museum aan de Lekkerstraat te Maaseik
Open: di. t/m vrij. 9.00 - 12.00 en 14.00 - 17.00 uur.
Za. - zo. 10.00 - 12.00 en 14.00 - 17.00 uur.
Ook worden op bepaalde weelends demonstraties beenbewerking gegeven. De tentoonstelling omvat gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor van 10.000 jaar geleden tot heden.

Goltziusmuseum Venlo

In dit museum is van 4 september t/m 13 november een tentoonstelling te zien over "Romeinsleven in Heerlen".

125 jaar L.G.O.G.

Op 21 juni vond in de Statenzaal van het Gouvernement te Maastricht de jubileumzitting plaats waarin de 125-ste verjaardag van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap werd herdacht. De diverse inleidingen werden afgewisseld met harpmuziek. De plechtige samenkomst werd besloten met een geanimeerde receptie.

Boshoverheide Weert

In de maand augustus hebben leden van de N.J.B.G. gedurende drie weken de handen uit de mouwen gestoken op het archeologisch bekende grafveld op de Boshoverheide te Weert. Onder deskundige leiding werden o.a. enkele grafheuvels in de oorspronkelijke staat teruggebracht.

TWEEDE TWEEJAARLIJKS CONGRES MAASEIK

Ter gelegenheid van de tentoonstelling "Het Benen Tijdperk" wordt het tweede tweejaarlijkse congres gehouden op 17 en 18 september 1988 te Maaseik in het Cultureel Centrum "Achter Olmen"
Op de eerste congresdag is het thema "Beenbewerking" (14.00 - 18.30 uur). Zes sprekers met "been" onderwerpen staan op het programma t.w.: Dr W.v. Neer (Tervuren), Drs L. Verhart (Leiden), Dr. W. Prummel (Groningen), Drs. V.v. Vilsteren (Assen), Dr. T.v.d. Pal (Alkmaar) en Dhr. P. Ravenschot (Gent).
Na afloop is er gelegenheid de Benen Tijdperktentoonstelling te bezichtigen.
De tweede dag staat in het motto "Stadsarcheologie in de Nederlanden" (10.00 - 16.30 uur, met middagpauze).
Acht sprekers laten hun licht schijnen op dit onderwerp, steeds toegepast op hun woon- werkgemeente, t.w.: Mevr. M. Lakeman (Gent), Drs. R. Magendans (den Haag), Dhr. H. de Witte (Brugge), Drs. W. Dijkman (Maastricht), Dhr. T. Oost (Antwerpen), Drs. E. Nijhof (den Bosch), Drs. H. Heymans (Maaseik) en Drs. T. Hoekstra (Utrecht).
Beide dagen eindigen met een afsluitende discussie.
Nadere inlichtingen en inschrijfformulieren zijn verkrijgbaar na het Congressecretariaat, Lekkerstraat 5, 3680 Maaseik.
Aangezien de aanmeldingen vóór 10 september in het bezit dienen te zijn van het Congressecretariaat is tijdige afhandeling geboden.

CORRECTIES

In het artikel Heidelbergiën te Gulpen, in aflevering 36, dienen enkele correcties te worden aangebracht. Blz. 122 rechter kolom, 14e regel van beneden dient **Brazilië** te worden vervangen door **Eurazie.**
Blz. 125 rechter kolom, 3e regel van boven: Die 650 vormen nog geen honderste van een primitieve **boeren bevolking en nog geen duizendste van onze huidige bevolking.**
Tenslotte is de naam van het tijdschrift Archaeologische Berichten niet steeds juist gespeld.

Redaktie.

PUBLIKATIES

NAR 6. Nederlandse Archeologische Rapporten.
Deze R.O.B. publikatie, 184 pag. heeft als titel: Land inrichting en Archeologie: het bodemarchief van Waterland. Een proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor door Jurgen M. Bosen behandelt het archeologisch onderzoek in o.a. de gewesten Broek in Waterland, Katwoude, Landsmeer en Buiksloot, Schellingwoude, Zuiderwoude, Wormer en Oostzaan.

Nederlandse Oudheden 12
Als deel 1 van het Projekt Oostelijk Rivierengebied verscheen: Animals in Roman Times in the Dutch Eastern River Area, door Roel C.G.M. Lauwerier. Dit 227 pag. tellende boekwerk behandelt de dierlijke overblijfselen gevonden tijdens opgravingen van nederzettingen uit de Romeinse tijd in Nijmegen en omgeving.
Van de uitgeverij van het Rheinische Landesmuseum Trier ontvingen we:
- Die spätrönische Kaiservilla zu Konz.
- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, nr. 13 t/m - 19.

Bovengenoemde uitgaven, alsmede de tijdschriften Westerheem en Brabants Heem zijn in onze bibliotheek in Museum den Tempel te Sittard voor de leden beschikbaar.

Jaarboek 1987, Maas- en Swalmdal.
Op 23 juni werd aflevering 7 van dit jaarboek in een amicale sfeer uitgereikt aan Drs. H. Stoepker, de provinciale archeoloog. Het boekwerk, 170 pag. rijk geïllustreerd, bevat een grote variatie van streekcultuur en -geschiedenis. Beugelen, houtvlotten op de Maas, brievenpost, spoorwegen en voerlui, hagelramp, dassenpopulatie, de coöperatie en de bedevaart zijn de onderwerpen.
Archeologisch nieuws omvat vondsten en opgravingen in het gebied tussen 1982 en 1986, o.a. hamerbijl, Rössener Breitkeil, hielbijl, steenovens, broodovens en de vondsten van het onderzoek op de Everskamp te Reuver met als resultaat Romeins- en Merovingisch aardewerk.
Prijs *f* 17.50

VAN HER EN DER

KONINGSGRAF BIJ TOEVAL ONTDEKT

THESSALONIKI, 18 juni – Een oudheidkundige expeditie onder leiding van de Griekse professor Manolis Andronicos heeft in Vergina in het noorden van Griekenland een koningsgraf ontdekt. Volgens verlopige informatie is het grote graf dat van een vrouw uit de zesde eeuw voor Christus. Het is niet geplunderd en het bevat voorwerpen en sieraden van goud. Het graf werd bij toeval gevonden bij het schoonmaken van het terrein. (AFP)

GRANIETEN SARKOFAAG BLOOTGELEGD

KAÏRO – Egyptische archeologen legden bij Sakkara een granieten sarkofaag bloot, die in een ruime grafkelder schuilging onder vier meter zand. Zij behoort toe aan een hofdignitaris van farao Ramses II, genoemd Ramses Nekht, die was belast met het bestuur over de waren van Ramses II, die regeerde tussen 1301 en 1235 v. Chr. De top van de sarkofaag heeft de vorm van de dignitaris, met felle kleuren op het gelaat. Zijn namen en titels worden er opgesomd.
De tombe, drieduizend jaar oud, verkeert in uitstekende toestand. Zij werd gehakt uit een reusachtig blok rose graniet van naar schatting 15 ton. Zij is 2,65 m lang, 1m breed en 1,50 m hoog en ziet er zo goed uit dat het lijkt of de maker zijn werkstuk net heeft voltooid.

De Standaard 5-6-III

CHINESE GRAVEN GESCHONDEN OM KUNST

PEKING, 30 juni – Rond China's oude hoofdstad Luoyang zijn meer dan veertienhonderd graven door grafrovers geschonden. Historische relieken die zich daarin bevinden worden gestolen en met grote winst in het buitenland verkocht. Dit meldt de China Daily.
Volgens het dagblad zijn meer dan duizend mensen betrokken bij deze nieuwe criminaliteit, en neemt hun aantal alleen maar toe. De kraken worden tegenwoordig bij daglicht gezet. Handelaren toeren in taxi's door de dorpen. Vorig jaar heeft China strenge straffen ingevoerd tegen dit soort misdaden, waaronder de doodstraf. Volgens het dagblad dient meer op naleving te worden toegezien.

(Reuter)

VOETSTUK NERO IN TRIOMFBOOG CONSTANTIJN

In de triomfboog van Constatijn te Rome is bij een schoonmaakbeurt een marmeren blok gevonden dat afkomstig is van de sokkel van 18 m hoog van het 35 m hoge bronzen standbeeld van keizer Nero.

De Volkskrant 19-3-'88

WOORDENBOEK VAN HET ELAMITISCH SLEUTEL TOT RAADSELACHTIGE CULTUUR

Elamitisch is lang een van de minst bekende cultuurtalen geweest. Het werd gesproken door de Elamieten, een volk dat van ongeveer 3000 tot 700 voor het begin van onze jaartelling in het zuiden van Mesopotamië leefde. Het Elamitisch is niet verwant aan enig bekende taal, hetgeen het ontcijferen van het schrift ernstig heeft bemoeilijkt.
Het belang van het Elamitisch blijkt onder meer uit het feit dat de Perzische keizers na de vestiging van hun hegemonie in Mesopotamië teksten drietalig lieten vastleggen; in het Oudperzisch, Babylonisch en het Elamitisch. Deze inscripties in Bisutun, een rotsmassief aan de weg van Kermanschah naar Hamadan in het westen van het huidige Iran, waren voor de Duitse iranisten Walther Hinz en Heidemarie Koch de enige sleutel tot het ontcijferen van de taal. Deze inscripties bevatten ongeveer achthonderd verschillende woorden.
Het woordenboek bevat toch ongeveer 16.000 woorden. De meeste hebben zij alleen door combineren of zelfs door raden kunnen vertalen. De verschijning van het woordenboek maakt de verdere studie van de tot op heden tamelijk raadselachtige Elamitische geschiedenis en cultuur een stuk eenvoudiger.
(Deutscher Forschungsdienst) 12-'87

GOUD EN PARELS ONTDEKT IN POLEN

WARSCHAU, 11 juli – Bij bouwwerkzaamheden in het Poolse stadje Sroda Slaska in Silezië hebben bouwvakkers een koninklijke diadeem en kroon en een schat aan goud, zilver, diamanten en parels blootgelegd, waarvan de waarde op 25 miljoen gulden wordt geschat.
Drie gouden versierselen hebben de vorm van de adelaar van het huis Piast, de eerste koninklijke Poolse dynastie, die in de late middeleeuwen in Silezië regeerde over de vorstedommen langs de Poolse en Duitse grens.

(Reuter)

OUDSTE NOORDAMERIKAANSE STAD WORDT BLOOTGELEGD

TEOPANTECUANITLAN/MEXICO STAD (upi) – In Centraal-Mexico wordt sinds 1986 de oudste stad van Noord-Amerika opgegraven. Tussen 1500 en 600 v. Chr. leefden in Teopantecuanitlan ("de plaats ven de Jaguartempel") Olmeken, die in Noord-Amerika de eerste georganizeerde gemeenschap vestigden, ongeveer op hetzelfde moment waarop de Inka's in Peru hun rijk opbouwden. Wetenschappers zijn ervan overtuigd dat de uitstekend bewaarde resten van de stad nieuw licht zullen werpen op het mysterie van de Olmekenbeschaving en de nieuwe wereld in het algemeen.

De Standaard.

KUNSTROOF MAFFIA OPGELOST

ROME, 11 juli – De Italiaanse politie heeft een bende kunstsmokkelaars van Italiaanse en Amerikaanse takken van de Maffia opgerold. Hierbij werden archeologische en kunstvoorwerpen met een waarde van ruim zes miljoen gulden teruggevonden.
De kunstwerken, uiteenlopend van bronzen en marmeren Romeinse sculpturen tot een 15de eeuwse madonna met kind, werden gestolen uit musea en particuliere collecties en bemachtigd bij illegale opgravingen. In de Verenigde Staten, Canada en Italië zijn in totaal 233 arrestaties verricht.

(UPI) NRC.

GRIEKS - ORIËNTAALS MOZAÏEK

Vorig jaar werd een zeldzame groeve van Grieks-Oriëntaalse mozaïekkunst ontdekt door Amerikaanse en Israelische archeologen. De vondst werd gedaan tijdens opgravingswerkzaamheden bij Sepphoris (Zippori), de oude hoofdstad van Galilea bij Nazareth. Hoofdmotief is een vrouwenhoofd, vandaar de benaming, de Mona Lisa van Palestina. In juli van dit jaar is de mozaïek met behulp van een revolutionaire conserveringstechniek opgerold en boven de grond gehaald. Na schoonmaken volgt de expositie in het Israelmuseum te Jeruzalem.

Reuter 21-7-1988